

EIVIND BERGGRAV
OG
NAZISMEN I TYSKLAND OG NORGE

En analyse av syv av Berggravs artikler fra perioden 1933 - 1941

Masteroppgave i Kristendomskunnskap
Lvert av: Dag Lutro
Veileder: Hallgeir Elstad

Universitetet i Oslo
Det teologiske fakultet
Høsten 2009

*En stor takk til:
Professor Hallgeir Elstad for all god hjelp og
veiledning i mitt arbeid med denne oppgaven.*

Innholdsfortegnelse

1.0. INNLEDNING	5
1.1. PROBLEMSTILLING OG METODE	6
1.2. FORFATTERSKAP OG FORSKNING OMKRING EIVIND BERGGRAV	9
1.3. DISPOSISJON AV OPPGAVEN	9
2.0. EIVIND BERGGRAV - EN BIOGRAFISK SKISSE.....	11
2.1. TIDSSKRIFTET <i>KIRKE OG KULTUR</i>	17
3.0. HISTORISK BAKGRUNN	19
3.1. DEN POLITISKE SITUASJONEN	19
3.2. KIRKEHISTORISK BRYTNINGSTID I NORGE	22
4.0. ANALYSE AV ET UTVALG AV EIVIND BERGGRAVS ARTIKLER FRA ÅRENE.....	26
1933-1941	26
4.1. "DET TYSKE HASARDSPILL - OG KIRKEN" (23.8.1933)	26
4.2. "ARRESTERTE PRESTER - DET DRAMATISKE OG DET PRINSIPIELLE I TYSK KIRKEKAMP IDAG" (MARS 1935).....	35
4.3. "VISJONEN" (JANUAR 1939).....	39
4.4. "MARTIN NIEMÖLLER - PERSON OG SYMBOL" (1939)	45
4.5. "KRIGENS LOV" (8.2.1940)	53
4.6. "RELIGION OG RETT" (5.2. 1941).....	60
4.7. "NÅR KUSKEN ER GAL" (VÅREN 1941).....	68
4.8. OPPSUMMERING.....	74
5.0. DRØFTING	76
6.0. KONKLUSJON.....	89
7.0. KILDER	92
8.0. VEDLEGG	96

Forkortelser: KoK: Tidsskriftet *Kirke og Kultur*
SM: Eivind Berggrav: *Staten og mennesket* 1945
WA: Weimar-utgaven av Luthers skrifter

1.0. Innledning

Neppe noen av kirkens menn i moderne tid har vært så orientert og reflektert som Eivind Berggrav (1884-1959) omkring kirkens stilling i Norge og Tyskland. Eivind Berggrav var et menneske med interesse, analytisk evne og bred samfunnsorientering. Og han hadde en glødende interesse for alt han engasjerte seg i.

Alt fra 1920-årene var Berggrav på vakt overfor de kirkelige og politiske forhold i Tyskland, ikke minst ved den uro som etablerte seg i folket på så mange plan etter verdenskrigen, og den massebevegelse som på få år vokste frem rundt Adolf Hitlers partidannelse.

Krigen kom til Norge den 9. april 1940. Virkelig alvorlig blir det fra den 25. september 1940, da den tyske nazi-ideologien slår til for fullt også her i landet, ved Reichskommissar Josef Terbovens (1898-1945) nyordning. Den norske kirkes stabile medlemsmasse på henved 98% av landets innbyggere, gav imidlertid Eivind Berggrav og Den norske kirke et solid grunnlag til å ta opp kampen mot okkupasjonsmakten. Dertil kom Berggravs evne til aktivt å organisere hele kirkefronten ved uredde kraft og praktisk handling. Og resultatene av hans arbeid smittet - praktisk talt over på et helt folk - med den norske kirkekampen.

Men fra Berggrav gikk signalene om nazistenes maktovergrep i Norge allerede fra de første tendenser til nyordning i august 1940, og etableringen av et "Kristent Samråd", kirkens "planleggings- og informasjonssentral" fra oktober 1940. (Berggrav 1945 s. 113-115) Det var en direkte følge av Reichskommissar Josef Terbovens skarpe tilstramning av okkupasjonsstyret fra den 25. september 1940, hvor utnevnelsen av hans tretten konstituerte "statsråder" under sitt eget forsete gjorde frontene skarpe og tydelige i utpreget grad.

Fra denne dag var bare partiet Nasjonal Samling tillatt - som "statsbærende parti".

Noen vidtgående selvstendighet kunne det norske folk ikke vinne, kunne Josef Terboven i sin radiotale kl. 19 denne dagen fremføre. Til dette kunne det i så fall bare gis én mulig vei, "og denne fører over Nasjonal Samling", kunne Reichskommissaren ved denne anledning proklamere. (Kolsrud 2004 s. 145)

Videre ble Kongen, Stortinget og Regjeringen Nygaardsvold erklært for avsatt. Avsatt ble også Administrasjonsrådet - en gruppe av pålitelige norske menn som hadde styrt de rent sivile saker i Norge fra 15. april 1940.

Den tyske okkupasjonsmakten hadde dermed lagt det totalt mislykkede grunnlag for sitt styre av Norge. Idrettsorganisasjonene, Den norske Høyesterett, Den norske kirke, Frikirkebevegelsene, Lærerorganisasjonene, Arbeidernes Faglige Landsorganisasjon, de største grupperinger av fagforeningene, hjemmene og den enkelte norske borger reagerte i hovedsak spontant negativt på nyordningen fra 25. september 1940 med en samlet motstandsfront mot okkupasjonsmakten som få andre land kunne vise maken til. Blandt de fremste i rekkene stod Den norske kirke under ledelse av Eivind Berggrav, inntil han selv ble arrestert i april 1942. Berggravs tidlige avsløringer av nazi-ideologien var grunnlagt på hans inngående kjennskap til tysk teologi og samfunnsliv alt fra keisertiden og mellomkrigsårene.

Kirkekampen i Norge ble ført av mange og sterke personer, med evner til å lede de store gruppene - den altoverveiende del av prestene, kirkens funksjonærer og menighetene. Mange fikk føle på kropp og sjel den motstandsfront som kirken i Norge representerte. Men fronten holdt - når det dengang gjaldt.

Måten som det norske og tysk nazi-styre behandlet mennesker på, fikk Eivind Berggrav og hans nærmeste også selv føle. Men fra Eivind Berggrav ble arrestert i april 1942 og til frigjøringen i 1945 - fra sitt fangenskap - ble han fortsatt identifisert som et av de betydeligste symbolene på norsk motstandsfront og den norske kirkefronten.

Selv fra sitt fangenskap fra april 1942 - skarp husarrest og internering i sin hytte på Drengsrud i Asker - klarte Berggrav å finne, eller åpne de nødvendige smutthull i det norske nazipolitiets vakthold - og fortsette å formidle eller å ta imot viktig informasjon til støtte for den fortsatte kirkefront og motstandskamp i Norge. Èn ting er å avfinne seg med et okkupasjonsstyre i fem lange år, noe ganske annet er å holde en kirkelig og folkelig motstandsfront vedlike - stadig aktuell og pågående - frem til mai 1945, noe som skulle gi Vidkun Quisling, "kirkestatsråd" Ragnar Skancke (1890-1948) og deres medløpere nok å tenke på.

1.1. Problemstilling og metode

I min fremstilling har jeg villet belyse et utvalg av ialt syv av Eivind Berggravs artikler fra årene 1933 til 1941, hvor jeg redgjør for bakgrunnen og gir en analyse av den enkelte av

Berggravs artikler. Med ett unntak er artiklene hentet fra tidsskriftet *Kirke og Kultur*. Dertil kommer foredraget "Når kusken er gal", som Berggrav holdt på en rekke prestemøter våren 1941, og som senere er gjengitt i boken *Staten og mennesket* fra 1945. Dette er den samlede andel av artikler fra *Kirke og Kultur* hvor Berggrav praktisk talt fortløpende følger forholdene i Tyskland og den omveltning som den nazistiske maktovertakelse fører med seg i løpet av årene 1933-1939. Berggravs oppmerksomhet er i det vesentlige rettet fra Norge, men han besøker også selv gjentatte ganger Tyskland for å få førstehånds informasjon om de utfordringer som Den tyske evangeliske kirke stod overfor under nazi-styret, og den kirkekamp som der utspant seg. De fem første artiklene jeg behandler gjelder således tysk kirkekamp og politikk. Innskutt her er artikkelen "Visjonen" (januar 1939) om tiden og teologien, mens "Krigens lov" (februar 1940) viser til de krigende lands forhold - om det ennå skulle være en mulighet for fred. Tilsist følger en artikkel og et foredrag omkring forholdene i det okkuperte Norge.

Den komplette listen av tekster jeg har valgt ut for oppgaven er disse:

- 1) "Det tyske hasardspill - og kirken" (1933)
- 2) "Arresterte prester - det dramatiske og det prinsipielle i tysk kirkekamp idag" (1935)
- 3) "Visjonen" (1939)
- 4) "Martin Niemöller - person og symbol" (1939)
- 5) "Krigens lov" (1940) - Omkring Neville Chamberlains tale 26. november 1939 -
- 6) "Religion og rett" (1941)
- 7) "Når kusken er gal - Luther om plikten til ulydighet" (foredrag fra våren 1941)

Tekstgrunnlagene ligger som oftest nær i tid til den virkelighet de beskriver. Ved formen av artikler unngår Berggrav avisjournalistikkens time-til-time nyhetsformidling - som ville kunne være mer unyanserte og/eller mindre reflekterte i dybde og sammenheng.

Med sitt inngående kjennskap til tysk politikk og kirkeliv, tar Eivind Berggrav alt fra året 1933 norske lesere med inn i en virkelighet av nasjonal-sosialistisk diktatur, som fra april 1940 til mai 1945 også skulle komme til å ramme vårt eget land med stadig større tyngde.

Mitt prosjekt har vært å se på innholdet av Eivind Berggravs tidlige artikler med hans beskrivelser og observasjoner omkring den tyske nazismen. Etter sitt fredsinitiativ høsten og vinteren 1939/1940, henter Berggrav det videre bakgrunnsmateriale fra det okkuperte Norge. Her vil jeg søke å se på artiklene fra Berggravs noe vanskeligere synsvinkel; de forhold den tyske nazismens avart skaper i Norge og hvordan den gjør seg gjeldende for kirke og samfunn i vårt

eget land.

I oppgaven plasserer jeg meg kirkehistorisk innenfor feltet kirkekampen i Tyskland og Norge i årene 1933-1941, med Berggravs artikkelforfatterskap og hans samfunns-engasjement klart nærværende. Jeg har søkt å holde meg stramt til de rammer som Berggrav selv gir for sine artikler. Ved at Berggrav skriver den siste artikkel under tysk okkupasjon i 1941, foredraget "Når kusken er gal" fra våren 1941 og blir arrestert i april 1942, gis dermed også min oppgave sin naturlige avgrensning.

Under alle omstendigheter er det riktig å ta med at Eivind Berggrav trer tidlig og kraftfullt frem for norsk offentlighet med meninger i krysningspunktet mellom kirkelige, kulturelle og politiske spørsmål. Det er den aktuelle situasjonen for kirken som engasjerer ham sterkest, men samfunnsspørsmålene som han belyser i tilknytning til dette, kan vi merke er klart nærværende.

Metode

Jeg søker å avklare og se nærmere på Berggravs vurderinger og hans analyse i forhold til nasjonalsosialismens utvikling til et rent diktatur i Tyskland fra 1933. Likeså der han følger kirkekampen innen den evangeliske tyske kirken på de ulike felt. Jeg gir også plass til Berggravs fredstanker høsten og vinteren 1939-1940. Videre kommer jeg inn på okkupasjonstidens Norge fra 1940, hvor Berggrav igjen tar pennen fatt for sin artikkelskrivning fra januar 1941.

Jeg tillater meg å forutsette at leseren av denne oppgaven er kjent med artiklene, men mener at jeg selv søker å gå inn i den enkelte artikkel, og også foretar min drøftning ut fra dette.

For hver enkelt av de syv artiklene jeg har valgt ut, gir jeg først en bakgrunn som ikke uten videre er knyttet så nært som mulig til artikkelen, men analysen som følger er gitt i direkte tilknytning til Berggravs artikkel. Den tidsepoken jeg behandler er gitt ut fra oppgavens ramme. Dessuten har jeg villet gi en komplett fremstilling av Eivind Berggravs forfatterskap i tidsskiftet *Kirke og Kultur* fra disse årene med nazismen, kirkekampen og samfunnet som virket rundt. Dette har gitt meg et spennende materiale å arbeide med i min oppgave.

Tilslutt gir jeg en drøftning og konklusjon.

1.2. Forfatterskap og forskning omkring Eivind Berggrav

I mitt arbeid med utvalget av Eivind Berggravs artikler, har hans egne bøker med komletterende opplysninger vært verdifulle. Dertil har jeg hatt nytte av det tilfang av biografiske arbeider som er utgitt om Eivind Berggrav; blandt annet Gunnar Heienes biografi fra 1992 og Per Voksøs redaksjon av minneboken om Eivind Berggrav ved utgivelsen til 100-års jubiléet i 1984. Toralv Austads doktoravhandling "Kirkens Grunn" bør også fremheves. Av annen forskningslitteratur har Ingun Montgomery og Stein Ugelvik Larsens *Kirken, krisen og krigen*, samt Ragnar Norrmanns *Quislingkyrkan* gitt interessante funn. Martin Luther: *Verker i utvalg*, bind III om "Den verdslige øvrighet" har vært til god nytte. Jeg vil også fremheve Kristian Schjelderups bok omkring den tyske religionskamp *På vei mot hedenskapet* fra 1935. Dertil har jeg tatt i bruk alminnelige leksikalske verker. En masteroppgave av Marta Kravalova: *Berggrav, Kirken og Staten* ved Universitetet i Oslo, Det teologiske fakultet, i "Master of Philosophy in Contextual Theology" fra år 2000 behandler enkelte av Eivind Berggravs artikler fra *Kirke og Kultur* som sammenfaller med mitt utvalg. Det finnes en rekke bøker om den tyske kirkekampen og nazi-tiden. Her har jeg måttet ta for meg et begrenset utvalg. Om okkupasjonstiden i Norge er H. C. Christies *Den norske kirke i kamp* en solid bok, sammen med Ingvald B. Carlsens *Kirkefronten i Norge*. Også andre bøker og norsk okkupasjonshistorie har vært til nytte og inspirasjon i mitt arbeide.

1.3. Disposisjon av oppgaven

I oppgaven har jeg sett det som viktig å gi en biografisk skisse omkring Eivind Berggrav, dernest en presentasjon av tidsskriftet *Kirke og Kultur*. Så følger en historisk bakgrunn for mine hovedtemaer; nazismen og kirkekampen i Tyskland og Norge, som fortsetter med en beskrivelse av førkrigstiden i Tyskland og Norge. Jeg kommer inn på temaet norsk kirkehistorie med den kirkehistoriske brytningstiden i Norge. Etter denne opptakten tar jeg for meg hver enkelt av Eivind Berggravs syv artikler fra årene 1933 - 1941 som jeg har valgt ut for nærmere beskrivelse av bakgrunn og analyse. Tilslutt følger en oppsummering, en drøfting av mine funn og endelig konklusjon.

Jeg har tillatt meg å skjele litt til Hyrdebrev-kampanjen i februar 1941, som i noen grad er sammenfallende i tema med artikkelen "Religion og rett" - også fra februar 1941. Biskopenes

Hyrdebrev ble det tunge signalet for starten på kirkekampen i Norge.

2.0. Eivind Berggrav - en biografisk skisse

Eivind Josef Berggrav var født i Stavanger 25. oktober 1884 som den eldste av tre søsken. Døpenavnet var Eivind Josef Jensen. Berggrav-navnet var det Eivinds farmor, Inger Margrethe Berggrav, som bragte med seg inn i slekten i 1848.

Eivind hentet slektsnavnet - og tok det i bruk først som Eivind Berggrav-Jensen i årene 1909-16. Som *Eivind Berggrav* fra 1917

Faren, Otto Jensen var teolog av utdannelse, men virket som lærer, og var dengang adjunkt ved Kongsgård skole i Stavanger. Prestekall får faren i 1889 - som residerende kapellan i Berg prestegjeld i Østfold. Prestegjeldet har to kirker, hovedkirken Berg og Asak kirke. Familien flyttet til prestegården i Asak, straks øst for Halden. Fra Asak har Eivind Berggrav selv fortalt om sine mest lykkelige barndomsår. (Heiene 1992 s. 32) Jordbruksbygden Asak ved Femsjøen i Haldenvassdraget har store vannfall ned fra Tistedalen, noe som hadde gitt en betydelig industriell utvikling. I Asak får Eivind Berggrav derfor også direkte kontakt med lekekamerater og skolekamerater både fra landarbeider-hjemmene og det betydelige industriarbeidermiljøet i nabolaget.

Som sønn av en prest er det neppe tilfeldig at teologien skulle fange Eivinds interesse, og teologistudiet er igang i 1903. I den forbindelse bekostet også faren et studieopphold på sønnen Eivind i Marburg i Tyskland i 1907, hvor han også reiser tilbake for videre studier våren og sommeren 1908. Dette skulle betyr en vesentlig tilvekst i Eivind Berggravs teologiske utvikling. (Molland 1959 s. 521-522, Heiene 1992 s. 69)

Høsten 1908 avlegger Eivind Berggrav sin teologiske embetseksamen ved Universitetet i Kristiania. Utover våren 1909 studerer han filosofi. Det er i første omgang folkehøyskolen som tiltrekker Berggrav og han får ansettelse ved Eidsvold Folkehøiskole hvor han er lærer i årene 1909-1914. Den 17. august 1909 gifter Eivind Berggrav seg med Kathrine Seip (1885-1949), som også får lærerstilling ved Eidsvold Folkehøiskole. I 1910 velges Berggrav inn som medlem av Eidsvold herredstyre, som representant for venstre. Nå inntreer en tid hvor Berggrav i betydelig grad er etterspurt som foredragsholder, ikke bare hjemme i Norge, men også i Danmark og Sverige. Bak seg har han da også en verdifull utdannelse, men alt nå et bredt interessefelt og en allsidig sammensatt bakgrunn. Som den aktive unge mann han er, har han i løpet av få år

introdusert seg for en rekke av de mest betydningsfulle teologiske og filosofiske vitenskapsmenn i Tyskland, Danmark og Sverige - utvilsomt med et fruktbart resultat. Hans natur er åpen og søkende, og til fulle kaster han seg også inn i den stadig pågående kulturkampen, hvor han fremhever kulturens betydning ved en kristen forankring. Flere aviser har allerede mottatt adskillige artikler fra Berggravs hånd. Etter et studieopphold i Cambridge i 1914, flytter Eivind Berggrav med familie til Holmestrand, hvor han tiltrer som lærer ved Holmestrand Lærerskole i årene 1914-1915.

Verdenskrigen bryter ut, og alt fra begynnelsen av juli 1915 reiser den engasjerte Berggrav som krigskorrespondent til den tyske fronten mot Belgia og Frankrike, og skriver reportasjer hjem til Morgenbladet. Et resultat fra dette Tysklandsoppholdet blir boken "Krigerliv og religiøsitet" fra Eivind Berggravs hånd - som oversettes til en rekke språk.

Berggrav fortsetter i årene 1915-1918 som skolemann, nå som styrer ved Akershus Amtskole på Nerdrum i Fetsund. Men så tar han farvel med arbeidet i skolen.

I januar 1919 er Eivind Berggrav tilbake i Tyskland sammen med Edvard Bull for å oppleve krigens virkninger (Heiene 1992 s. 134). I Berlin kommer Eivind Berggrav midt opp i den marxistiske revolusjonære bølge som nettopp da går over Tyskland. De følger Spartakusopprøret i Berlin som blir slått ned 12. januar 1919. I morgenavisene den 16. januar ser de at lederne, Karl Liebknecht og Rosa Luxemburg er myrdet dagen i forveien.

Tilbake i Norge er det prestetjenesten som kaller på Berggrav. Han har trengt en lang modningstid for prestetjenesten, men nå tiltrer han som sokneprest i Hurdal prestegjeld i Akershus fylke i årene fra 1919 til 1924, og han gjør seg særlig positivt bemerket i denne tjenesten. Eivind Berggrav ser ut til å ha utviklet mye av sin personlighet ved tiden i Hurdal. Fra Hurdal kommer Berggrav til hovedstaden, hvor han blir fengselsprest ved Botsfengslet i Kristiania i årene 1924-1927. Ved Universitetet i Oslo blir han dr. teol. i 1926 med den religionspsykologiske avhandlingen *"Religionens terskel. Et bidrag til granskningen av religionens sjelelige frembrudd"*. Årene 1927-28 foreleser han i systematisk teologi ved Det teologiske fakultet i Oslo. I 1928 søker Berggrav bispeembedet i Hålogaland, og i oktober 1928 blir han utnevnt som landets yngste biskop - straks før sin 44 års-dag. I Hålogaland blir Berggrav i årene fra 1928 til 1937. Eivind Berggrav gjør seg snart særlig bemerket innad i bispekollegiet - og han utnevnes til biskop i Oslo i 1937. Dermed fremstår han som Den norske kirkes primas, og som den selvskrevne leder i bispekollegiet.

Få dager etter utbruddet av den annen verdenskrig i september 1939, fremmer Eivind Berggrav et kirkens opprop mot krigen i norske og utenlandske aviser. På dette oppropet får Berggrav med seg Ole Hallesby (1879-1961), med den betydelige posisjon innen norsk kirkeliv som han representerte. Høsten og vinteren 1939/1940 gjør Eivind Berggrav seg gjeldende som fredsmegler mellom England og Tyskland, fremst i egenskap av å være visepresident i den økumeniske organisasjonen "World Alliance for Promoting International Friendship through the Churches". Som aktet kirkelig representant fra et nøytralt land, og med "World Alliance"s tyngde bak seg møter han Storbritannias utenriksminister Edward Halifax og Tysklands rikspresident Hermann Göring, sporadisk også andre innflytelsesrike personer. Berggravs forsøk som fredsmegler var utvilsomt både alvorlig og oppriktig. Bare det faktum at han slipper frem i de øverste politiske kretser viser at hans fredsbestrebelse blir tillagt betydelig vekt. Initiativet fører allikevel ikke frem - frontene hadde i stor grad alt stivnet.

Mandag den 8. april 1940 befinner Eivind Berggrav seg i Helsingfors. Hjemme på sitt hotell får han midt på dagen høre av en finsk forretningsmann at engelskmennene hadde lagt ut miner i norsk farvann den samme natt, spesielt utenfor Narvik. Berggrav tar en forbindelse til den norske legasjon i Helsingfors, men de har intet å meddele. Til sin finske hotellvert uttrykker Berggrav spontant: "Jeg må ta første fly hjem. Imorgen kommer tyskerne." Ettermiddagsflyet til Oslo var imidlertid alt fulltegnet, men Berggrav søker å få en plass på flyet allikevel, den påtrengende politiske situasjonen i hjemlandet tatt i betraktning. Dette argumentet har ikke de finske luftfartsmyndigheter noen forståelse for, og Berggrav mottar et mer bryskt svar: "Så fort går det ikke!" På denne måten ankommer ikke Berggrav til Oslo før onsdag formiddag den 10. april, med natt-tog fra Stockholm. (Berggrav 1945 s. 7/8)

Det *var* et uventet, brått og brutalt angrep Norge ble utsatt for av Tyskland natten til 9. april 1940. Norge var i krig med Tyskland, og landets stridskrefter var mobilisert. Men ved tysk hjelp presser Vidkun Quisling seg frem til mikrofonen i Norsk Rikskringkasting og foretar et statskupp i Norge over radio samme dag klokken 19.32, hvor han utnevner seg selv til statsminister for en regjering utgått fra hans eget nasjonalistiske parti Nasjonal Samling. Quisling proklamerer i samme anledning den lovlige norske regjeringen Nygaardsvold som avsatt og mobiliseringsordenen som tilbakekalt.

Eivind Berggrav setter straks igang med *sine* disposisjoner, den helt spesielle situasjonen tatt i

betraktning. Ved smidig manøvrering fra Berggravs side kom det alt fra 11. april istand et samarbeid mellom ham og høyesterettsjustitiarius Paal Berg (1873-1968), direktør Gunnar Jahn (1883-1971), rektor Didrik Seip (1884-1963), ekspedisjonssjef Olaf Devik (1886-1980) og fylkesmann Ingolf Christensen (1872-1943).

Quisling måtte tvinges til å "avgå" den 15. april 1940. Istedet trådte pålitelige norske menn inn i et Administrasjonsråd innsatt av Høyesterett for å forestå sivilstyret i Norge.

Straks Adolf Hitler er på det rene med at hans militære kupp-plan for Norge er mislykket og det tvertimot foreligger krigstilstand mellom de to land, satte Adolf Hitler personlig inn sin fortrolige mann Josef Terboven som Reichskommissar für die Besetzten Norwegische Gebiete i Norge. Han er på plass i Oslo fra den 24. april 1940.

Den 25. september 1940 oppretter Terboven sitt eget styre av norske nazister og av ham fortrolige. Hos Berggrav finnes det med dette ingen tvil om at viljen til en mykere linje har snudd seg fundamentalt hos den tyske administrasjonen i Norge, og at det nå i særlig grad gjaldt å være på vakt. "Nå er det bare 100% kristendom som duger", sier han. Det er det hele og rene kristenbanner som må heises. Idag blir ingen hjulpet ved halvhet. - "Ta Guds fulle rustning på." Dette er midlet, fremhever Berggrav. Intet mindre!
(Berggrav 1945 s. 112)

Kristent Samråd med Eivind Berggrav i frontposisjon står i mars 1942 som hovedforfatter og ansvarlig for bekjennelsesskriftet **Kirkens Grunn** som det manifest det ble for Den norske kirkes stilling overfor nazi-myndighetene. "Kirkens Grunn" holder seg strengt til rammene for det som hadde vært Den norske kirkes opptreden hittil, men refser også myndighetene ved bruk av Martin Luthers egne ord; et styre som er *"...Det som Luther kaller tyranniet..."* Et slikt styre må de norske prestene ta den skarpeste avstand fra. Hoveddelen av Den norske kirkes prester leser opp bekjennelsesskriftet "Kirkens Grunn" fra prekestolene søndag den 5. april 1942 - 1. påskedag, samtidig som de nedlegger den statlige delen av sine embeder, men erklærer at de vil fortsette som menighetenes tilsynsmenn og prester. Den 7. april 1942 arresteres Eivind Berggrav og settes inn på Bredtvedt fengsel (Berggrav 1966 s. 68 og 70). Den 15. april 1942 blir imidlertid Berggrav uten videre kjørt ut til sin hytte "Skogstua" i Asker, hvor han satt i strengt bevoktet arrest resten av krigen, inntil han et par uker før frigjøringen - i april 1945 - rømte fra "Skogstua" for å gå i dekning i Oslo. Det skjedde etter ordre fra Hjemmefronten, som fryktet for hva de norske nazistene eller tyskerne kunne finne på i de siste skjebnedager for Tyskland. Denne

eventualitet ville Hjemmefronten ikke ta noen sjanser på. I april 1945 ble hver dag mer og mer usikker og nervøs fra nazistenes side, og Hjemmefrontens rømningsplan var vel forberedt.

Eivind Berggrav opptar sitt vanlige arbeide som biskop i Oslo allerede på frigjøringsdagen den 8. mai 1945. Nazi-prester og medløpere innen den nazifiserte kirken vises bort, og det tidligere personale trer igjen inn i sine stillinger. I Norge hadde man dessuten den fordel at freden var så grundig forberedt, slik at normale arbeidstilstander i bispedømmet nærmest kunne innføres umiddelbart. Krigen hadde gitt Eivind Berggrav så mange erfaringer. Selv intensiverer han særlig sitt økumeniske arbeid, det mellomfolkelige arbeidet og arbeidet for bibelmisjonen. Oslo Bispedømme deles etterhånden, idet arbeidspresset her er uforholdsmessig stort.

Eivind Berggrav avgår imidlertid "i nåde" i 1951 på grunn av sin sviktende helse - bispegjerningen blir for stor å fylle, synes han. Men Berggrav fortsetter som redaktør for *Kirke og Kultur*, og stiller seg til disposisjon for gjesteforelesninger - i utlandet ikke minst. Fra en rekke universitet mottar han æresdoktor-utnevnelser. Fysisk og psykisk hadde han tross alt vært gjennom store belastninger, ikke minst tok hjertet til å svikte. Eivind Berggrav døde fredfullt i Oslo den 14. januar 1959.

I et minneord sa Johannes Smemo blandt annet: "I Den norske kirke er det meget lenge siden vi har hatt en personlighet som det passet så godt på, Bjørnson-ordet om "*å være hvor det nettopp gjaldt*". - Hele hans utrustning, hele hans intellekt, hele hans interessesfære, forstandrekkevidden av hans innsats, var slik at han for en god stund siden er innregistrert som en av de store i vår kirke og i vårt folk..." (Voksø s. 59-60)

Det må ikke underslås at Eivind Berggrav i kirkekampen fra 1940 til 1942 hadde evnen til å trekke til seg en rekke dyktige medarbeidere, i motsatt fall ville mye av hans motstandsarbeid kunne blitt vanskelig. Å skape kontakter var da også en av hans fornemme egenskaper.

Eivind Berggrav fikk adskillige gode råd om å komme seg unna; sørge for å flykte til Sverige mens det ennå var tid. *Det ville han ikke*. Tvertimot ville han bli på sin post som Den norske kirkes primas og vokter. Folket skulle vite at han var i Norge!

Biskop Eivind Berggrav fulgte sitt kall så langt det uredde pågangsmotet og det viljesterke overhodet for Den norske kirke kunne formå, kanskje enda lenger: Nettopp som arrestant i hytta på Drengsrud i Asker i tre hele år fra 1942 til 1945 - var det at han ble det verdenskjente symbol for Den norske kirkes motstandskamp i en virkelig trengselstid.

Eivind Berggravs teologiske profil

Det er flere ganger sagt om Eivind Berggrav at "teolog var han ikke", eller at han ikke var teolog i *egentlig* forstand. Nils E. Bloch-Hoell tillater seg å nevne at "Fra norsk kirkehistorie kan det bare nevnes to navn som er så store at de finnes i vanlige oppslagsverk verden over: St. Olav og Eivind Berggrav." I noen leksika finner vi også omtalt Hans Nielsen Hauge. Ingen av disse var kjent for sin teologi.

Eivind Berggrav er da heller ikke uten videre *kjent som teolog*. (Voksø s. 26)

Men Berggrav har nok i vesentlig grad selv gitt godt rom for denne oppfatningen. I 1928 skrev han at han "dessverre aldri har vært egentlig teolog i typisk forstand og aldri har kunnet finne min egentlige livsorientering i teologien." (KoK 1928 s. 34) Men det var i 1928, da han selv var mest opptatt av religionspsykologiske spørsmål. Allikevel vil jeg mene at Berggrav naturlig nok hadde en teologi, og at han også aktivt tok teologien i bruk. Vi kan bare gå til hans vesentlige beundring for den svenske biskop Nathan Söderblom, som han anså som sitt store forbilde. Den kjente svenske teologen Gustaf Aulén - som Berggrav hadde adskillig omgang med - har naturlig nok gitt Berggravs teologi inspirasjon. Vi vet at Berggrav avviste "det fundamentalistiske bibelsyn", men bibelteolog var han. Han utdyper dette selv ved en anledning at "Det som er klarnet, er nettopp dette at det i troen som forarger fornuften aldri kan oppheves, og at troen har sin egen indre autoritet, forankret fremfor alt i Guds ord. (...) Bibelen er en åpenbaring av Guds vilje og kjærlighet til frelse..." (KoK 1950 s. 529)

Berggrav var selv også i flere år president i United Bible Society. (Voksø s. 27)

For at samarbeidet med Ole Hallesby kunne komme istand i 1939/1940, måtte Hallesby ha en "oppklaringsrunde" med Berggrav om bekjennelsen. De to kom snart på det rene med at de hadde et felles grunnlag i Den apostoliske trosbekjennelse, med spesiell vekt på jomfrufødselen og Jesu oppstandelse. Resultatet er kjent. Hallesby ble trygg på at deres felles trosgrunnlag var i orden. (Wisløff s. 423/Voksø s. 27)

Berggravs krav til prestens bekjennelsestroskap var utvilsomt fast og klar.

Dogmene var for Berggrav i første rekke det frimodige vitnesbyrd, men "for det annet er ordene i dogmeform nødvendig til vern om den sannhet Skriften gir oss og som vår overbevisning sier ja til." (Berggrav 1960 "Religionen og vi" s. 23)

Jeg vil mene at det er riktig å si at Berggravs teologi nok fremst er *anvendt teologi* med erfaringsteologiske grunnholdninger, men Berggrav har også en eksistensialteologi som går på

hele mennesket i alle dets fasetter, slik også Rudolf Bultmann har fremlagt det.

2.1. Tidsskriftet *Kirke og Kultur*

Det var de markerte presteskikkelsene i samtiden Thorvald Klaveness og Christopher Bruun som sammen la grunnlaget for tidsskriftet *For Kirke og Kultur* i 1894. Og det var utvilsomt en modig handling av Klaveness og Bruun å starte det nye tidsskriftet, som skulle bringe de kristne i forbindelse med kulturlivet og kulturlivet i forbindelse med kristendommen.

Utviklingen og bevisstheten innen vitenskap og kultur modnet stadig i denne tiden, men det lå også adskillige spenninger og motsetningsforhold mellom kristendommen og de kulturelle spørsmål i tiden. - De to områdene kirke og kultur trenger hverandre, vil være en forenklet sammenstilling av de to handlekraftige presters programerklæring i 1894; med kjerne i at *Kirke er også kultur. Historien har tilstrekkelig godtgjort dette også for kristendommens vedkommende.* (Reidar Huseby i Voksø s. 60)

Eivind Berggrav interesserte seg tidlig for å skrive - å formidle seg ved det skrevne ord. Fra 1907 skriver han jevnlig artikler i Morgenbladet. I flere år var Berggrav alt blitt lagt merke til som skribent omkring religiøse spørsmål i tiden. Redaktør Thorvald Klaveness innkaller ham da også til et møte i november 1908 for å spørre om han vil tre inn i redaksjonen til *For Kirke og Kultur*. Det skjedde med disse ordene: "Du må overta *For kirke og kultur*. Bruun er blitt forkalket og jeg er for gammel..." (Heiene 1992 s. 87).

Klaveness hadde fulgt godt med i den unge Eivind Berggravs liv. Da faren, Otto Jensen fikk prestekall i Berg i 1889, var Klaveness sogneprest i Eidsberg, og distriktets prester møttes jevnlig hjemme hos hverandre til felles hygge og nytte. Thorvald Klaveness og Otto Jensen var gode venner, så alt som ung gutt ble sønnen Eivind kjent med Klaveness hjemme på prestegården i Asak. (Berggrav 1946 s. 62)

Fra 1909 trer Eivind Berggrav inn som medredaktør i tidsskriftet *For Kirke og Kultur* sammen med sogneprest Thorvald Klaveness. Fra 1916 fremstår Berggrav selv som redaksjonens leder, som ansvarlig redaktør og utgiver, en posisjon han skulle inneha til sin død i 1959.

***Kirke og Kultur* under okkupasjonen**

Eivind Berggrav hadde ført redaksjonen frem til mars måned 1942, deretter hadde hans sønn Øyvind Seip Berggrav overtatt arbeidet etter sin far. Nazi-myndighetene hadde etter sitt diktatoriske styresett funnet trykkefriheten brysom, men "Kirke og kultur" fikk holde det gående til november 1942. Bladet må allikevel ha hatt en særlig verdi for N.S., og de vil ha tak i bladet til fremme av sin egen sak. Den nye N.S.-redaktøren var allerede ansatt: nazi-ekspedisjonssjefen i "Kirkedepartementet" Sigmund Feyling. - Bladets distributør Grøndahl & Søn klarte imidlertid i samarbeid med Øyvind Berggrav å påberope Eivind Berggrav bladets eierskap, helt i overensstemmelse med virkeligheten. Bladet kunne derfor nedlegges i legale former. Fienden tapte dermed denne skansen. Fra mai 1945 er "Kirke og Kultur" på bena igjen i et fritt Norge.

3.0. Historisk bakgrunn

3.1. Den politiske situasjonen

Verdenskrigens utbrudd i 1914 skapte en nasjonal begeistring i Tyskland. Den engelske blokaden av landet tvang imidlertid snart den tyske ledelse til strenge rasjoneringsbestemmelser. Den nød som oppstod, førte fra 1916 til streikebevegelser og opposisjon mot krigen. I september 1917 brøt de første urolighetene ut blandt matrosene i Kiel, som var den tyske marines hovedbase. I januar 1918 fortsatte store streiker ved ammunisjonsfabrikkene.

Det tyske nederlaget på Vestfronten var totalt høsten 1918. Det oppstod også en total ledelseskriser ved det militære sammenbruddet. En liberal regjering fulgte fra 2. oktober, med mandat til å fremsette forslag om våpenstillstand. I kjølvannet av dette oppstod det revolusjonære massebevegelser. Fra 4. november tok de revolusjonære matrosene makten i Kiel og bevegelsen bredte seg videre til Berlin, Ruhr, Bayern og en rekke industribyer. Den 9. november 1918 kapitulerte regjeringen, og keiser Vilhelm II abdiserte.

En ny regjering utropte republikken, og den 11. november 1918 ble overenskomsten om våpenstillstanden undertegnet, men etter dette brøt det borgerlige statsapparatet nok en gang sammen. Sosialister, kommunister og Spartakusforbundet fikk i løpet av et par måneder et visst spillerom for å danne en revolusjon etter russisk mønster, men denne oppstanden ble slått ned med stor brutalitet av reaksjonære tropper, i Berlin den 12. januar 1919.

En ny nasjonalforsamling trådte sammen i Weimar, og sosialdemokratene måtte ta ansvaret for å undertegne Versaillestraktaten den 28. juni 1919. Stadig var det nye partigrupper som prøvde å utnytte misstemningene etter fredsavtalen. I 1920 forsøkte en del reaksjonære generaler et kupp som ble slått tilbake og utløste en sterk massebevegelse blandt arbeiderne.

Blandt dem var Adolf Hitler som ved pågående aggressivitet og demagogisk kraft fra det Nationalsozialistische Deutsche Arbeiter-Partei (NSDAP) manøvrerte seg inn i en førerposisjon ved bruk av Tysklands "tapte ære" ved fredsbetingelsene fra Versailles, landets tap av kolonier og militærmakt. Hitler hentet også frem patriotiske elementer som rase-renhet og front mot kommunismen. Hitler spilte bevisst på misnøyen i samfunnet og det ledende sosialdemokratiet, og fikk nye tilhengere ved at regjeringen i 1923 utbetalte veldige beløp i understøttelse til den skadelidende industrien. Til gjengjeld antok inflasjonen fantastiske dimensjoner. Inflasjonen gjorde det mulig for landbruket og industrien å kvitte seg med sin gjeld og skaffe seg midlertidige

gode konjunkturer, men den førte også til hungersnød blandt funksjonærer og arbeidere. Småsparene ble ruinert, og en stor del av middelklassen proletarisert. Tysklands erstatningskrav ble imidlertid ordnet ved lån gjennom den amerikanske Dawesplanen. Valget i 1924 ble NSDAP's gjennombrudd med støtte fra en stor del arbeidsløse og nasjonalister. NSDAP var i virkeligheten et revolusjonært parti med en broket sammensmeltning av nasjonalisme, kapitalisme, jødehat, terror og trang til "lebensraum" - utvidelse av grensene - som mål. Fremgangen gjorde imidlertid at Hitler i 1928 la de rent revolusjonære tanker tilside, og proklamerte at partiet ville gå frem med demokratiske midler.

Ved valget 30. januar 1933 manøvrerte Adolf Hitler seg frem til rikskansler og etter få måneder til frontfigur i Tyskland. Han satte straks igang opprustningsarbeider, som gradvis skulle gjøre Tyskland militært sterkere igjen og skape fundament for nazismens mer dulgte program: Hevne nederlaget og Tysklands tidligere fiender, og bli Europas virkelige stormakt.

Opptakt til en ny storkrig -?-

Winston Churchill hadde vært klar i sin tale og advart mot Adolf Hitler allerede fra 1933. Da statsminister Chamberlain hadde redgjort for Münchenforliket i Underhuset høsten 1938, svarte Churchill alvorlig og karakterfast statsministeren slik: "De hadde valget mellom krig og vanære. De valgte vanæren, men De vil få krigen." I første rekke skulle resten av Tsjekkoslovakia med sin betydelige tungindustri lide ennå en tung skjebne. - "Denne pistol mot Tysklands hjerte", som den tyske rikspresident Hermann Göring propagandistisk uttrykte det, var Frankrikes beste allierte i Øst-Europa. Og Hitler kom snart tilbake, denne gang med stor tyngde. Den 15. mars 1939 rykket tyske tropper inn i Praha og tok hele Tsjekkoslovakia. Det var det fullkomne skibbrudd for den såkalte "appeasementpolitikk" - den forsonende politikk som de vestallierte hadde vist.

Nå måtte Adolf Hitler betraktes som den fiende han i virkeligheten var, og Polens grenser ble garantert av England og Frankrike, som visste at Polens korridor mot Østersjøen var sterkt mislikt av Hitler. Polen ble også gitt sikkerhet for militær bistand om landet skulle bli angrepet. Men det skulle ikke vare lenge. Tyskland var på dette tidspunkt det mest opprustede land i verden, og den 1. september 1939 angrep Tyskland Polen. Storbritannia og Frankrike tilstilet Tyskland et ultimatum med tanke på at krigen kunne bringes til opphør, men det ville ikke Adolf Hitler høre snakk om. Fra søndag 3. september 1939 hersket det dermed krigstilstand mellom Storbritannia,

Frankrike og Polen på den ene side, og Tyskland på den annen. Den annen verdenskrig var et faktum.

Den politiske situasjon i Norge

Den norske politikken i 1920- og 1930-årene lå fast forankret på en solid nøytralitetslinje i forhold til verdens konfliktfylte områder. Slik hadde også Skandinavias stilling vært under Verdenskrigen 1914-1918. Dengang var broderlandene Danmark, Sverige og Norge gjennom samhold og streng nøytralitetspolitikk kommet noenlunde velberget gjennom verdenskrisen. Norges sak under den første verdenskrig var allikevel spesiell. Den norske handelsflåte ble fra tysk side snart erklært som en del av Tysklands fiendebilde og en rekke norske handelsfartøy ble torpedert, minesprengt eller senket av tyske marinefartøy, ikke minst av et sterkt tysk ubåt-våpen - fra 1917 en obligatorisk del av Tysklands totale sjøkrig.

For Norge som sjøfartsnasjon var dette en betydelig belastning. Om det fra norsk side ble avgitt offisielle protester, var rederne herrer over skipenes befraktning, og dem kunne man vanskelig beskyldte for med viten og vilje å befrakte *krigskontrabande*. For ennå forelå tilliten til nøytraliteten, og som kjent er *alle* varer i krig nødvendighetsforsyninger. Det er ingen tilfeldighet at kirkebønnen for Den norske kirke har med *"...Hold Din værnende Hånd over vårt Folk i det fjerne og paa Havet..."* Norges langstrakte kyst, vår sjømannstand og fiskerbefolkning har i all kristen tid preget både landet og kirken.

Utenrikspolitisk stod Norge fortsatt fast på en strengt nøytral linje, og det øvrige Europa regnet ennå de skandinaviske land som et rolig hjørne av verden - bare vi i det utenrikspolitiske arbeidet formådde å holde på vår nøytralitet overfor de land vi nødvendigvis måtte ha med å gjøre. Handelen og det mellomfolkelige samkvem gikk fortsatt normalt for seg mellom Norge og omverdenen. Forøvrig satte man sin lit til Folkeforbundet - stiftet i Paris den 14. februar 1919 - som både Tyskland og Norge var medlem av, sammen med de fleste øvrige europeiske land. Forbundets oppgave var å trygge freden og løse konflikter.

Arbeiderbevegelsens fremmarsj og noen enkelte kraftige velgertilrop om sosialistisk styre slo også ned i Norge i 1920-årene. Det norske Arbeiderparti hadde heller ikke ansett seg som udemokratisk. Regjeringen Nygaardsvold som tiltrådte fra 15. mars 1935, representerte en stø demokratisk linje. Kirken rørte den nye regjeringen ikke ved. Den var også så solid grunnfestet i det norske folk at den ble regnet som allmennt felleseie. Men den nye regjeringen satte inn

kraftige tiltak mot arbeidsledigheten, og foretok forsiktige oppgraderinger innen forsvaret, fortsatt med nøytralitetsvern som grunntanke. I det øvrige hersket utenrikspolitisk åpenhet i det vanlige samfunnslivet. Men et nytt politisk parti var etablert i Norge. I 1933 stiftet majoren Vidkun Quisling "Nasjonal Samling" (NS), som til forveksling forsøkte å ta etter sitt tyske forbilde, Adolf Hitler's NSDAP, også når det gjaldt kirkepolitikken, på papiret som "vern av de kristne grunnverdier".

Ved Tysklands brå og uventede angrep på Norge, da Tyskland uten krigserklæring, som ubudne gjester og som tyver om natten tok seg inn i det nøytrale Norge natten til 9. april 1940, nøret det opp under norsk motstandsånd. Norge anså seg i krig med Tyskland, som ble tvunget til å føre et felttog i Norge over nesten ni uker. Noen få nordmenn fikk de tyske nazistene med seg. En liten gruppe medløpere som vesentlig ble ansett som forrædere i det norske folks bevissthet.

3.2. Kirkehistorisk brytningstid i Norge

Eivind Berggrav hadde alt fra tidlige år fulgt interessert med og deltatt aktivt i meningsutvekslingen rundt den kirkehistoriske utviklingen i Norge. I takt med utviklingen hadde en viss liberal tone i teologien også gjort seg gjeldende ved Det teologiske fakultet som en naturlig utvikling siden 1890-årene.

Det teologiske fakultet hadde derfor rundt århundreskiftet i noen grad endret karakter. Av de virkelig konservative teologene av den mer ortodokse skolen var det etter 1903 bare Sigurd Odland igjen. Ellers hadde Lyder Bruun nytestamentlig teologi. Simen Themstrup Michelet som var professor i gammeltestamentlig teologi, og Andreas Brandrud - professor i kirkehistorie - hadde avløst de eldre, og rundt i kirkene begynte også yngre krefter å gjøre seg merkbart gjeldende. I 1901 vakte Thorvald Klaveness oppmerksomhet på en luthersk kongress i Lund, hvor Klaveness tok for seg misforholdet mellom Gisle Johnsons teologi og tidens vikelighet. Den gammeldagse forkynnelse gav han pietismen en del av skylden for, særskilt der det handlet om menneskenaturens totale fordervethet.

Biskop Johan Christian Heuch (1838-1904) i Kristiansand startet en kristenfolkets motstandsaksjon. Heuch tilhørte den gamle høykirkelige tradisjon med svært reaksjonære synspunkter, og ville bekjempe alle liberale strømninger. Striden ble aktuell da avdøde Fredrik Petersens professorat i systematisk teologi ved Universitetet i Kristiania skulle besettes i 1903.

En av søkerne var Johannes Ording (1869-1929), en utvilsomt dyktig systematiker og pedagog. Men Ording talte også for en opplevelsesreligiøsitet - som nok var pietistisk, men ikke ortodoks, og det fremkom en del ankepunkter mot hans kandidatur. Komitéen for bedømmelse av søknadene anså ham imidlertid for vitenskaplig høyt kvalifisert. Av konfesjonelle grunner forelå det dog en merknad om han virkelig var fullt kvalifisert til et dogmatisk embede. Flertallet ved fakultetet innstilte ham til utnevnelsen. Men nå var det regjeringen som satte utnevnelsen tilside og utlyste embedet pånytt. Det forelå tross alt flere innvendinger i sakens anledning.

En skandinavisk bedømmelseskommité ble oppnevnt, som med stort flertall gikk inn for Ording. Det utløste en ny reaksjon blant legfolket hvor bekjennelsesskriftene - særlig Apostolikum - ble trukket frem, men regjeringen satte etter de klare rådene utnevnelsen av Ording igjennom i 1906. Kirkeministeren var imot, og tok konsekvensen av sitt standpunkt ved å tre ut av regjeringen. For å skifte sol og vind noenlunde likelig, ansatte imidlertid fakultetet også samtidig den konservative Christian Ihlen.

Eivind Berggravs far, Otto Jensen, ble statsråd i Kirkedepartementet (d.v.s. Departementet for kirke-, universitet- og skolesaker) i denne perioden (januar 1906 - oktober 1907), og kom dermed til å bli den som måtte fortsette å håndtere det overordnede ansvaret i den konflikt som tross alt fortsatte omkring utnevnelsen av Johannes Ording som professor i systematisk teologi ved Det teologiske fakultet. Da regjeringen Michelsen imidlertid trådte tilbake den 28. oktober 1907, valgte også kirkeminister Otto Jensen å følge statsministeren, Christian Michelsen, ut av regjeringen sammen med justisminister Harald Bothner. Slitasjen på Regjeringen og kirkeministeren hadde åpenbart vært stor, hvor Otto Jensen hadde sittet som uavhengig statsråd i en ellers venstre-dominert samlingsregjering.

En viss uro i konservative kretser for at Universitetet alene skulle stå for en ensidig presteutdannelse blusset allikevel opp, og det var dette som gjorde det mulig for Sigurd Odland og hans meningsfeller å stifte Menighetsfakultetet i 1908, på grunn av en professorutnevning de ikke var enige i, og for å medvirke til etableringen av "en bekjennelsestro" teologisk utdanning. Dermed skyllet omsider denne bølgen av et gammelt stridstema foreløpig iland. (Molland 1968 s. 86)

Men ved at Menighetsfakultetet i 1913 også ble tilkjent eksamensrett, og i 1925 fikk godkjenning for sitt eget praktisk-teologiske seminar, fremstod også splittelsen som alvorlig og enda mer reell mellom de to fakulteter i to adskilte leire - den nye private presteskolen og den

tradisjonelle teologiske universitetsutdannelsen. Norge hadde under alle omstendigheter oppnådd å få en permanent splittelse både innen Den norske kirke og den norske pretestand.

Universitetet ga seg nok uttrykk i en noe mer liberal teologisk gruppe i moderate former, men presteskolen på Menighetsfakultetet fremstod imidlertid som klart konservativ og pietistisk orientert - en såkalt bekjennelsestro krets. Inn i den nære og fjerne fremtid skulle den dertil trekke med seg både fordommer og rivalisering. Uenighet førte til at Sigurd Odland i 1916 trakk seg ut av den institusjonen han selv hadde vært med på å stifte.

(Balling/Lindhardt s. 291-293)

- I og med Menighetsfakultetets opprettelse hadde dog et gammelt spenningsforhold innenfor kirken under alle omstendigheter fått et institusjonelt uttrykk. (Molland: s. 86)

En kulturell vind - med mange meninger - blåste over Norge ved overgangen til 1930-årene. Sviende for de høykirkelige var forfatteren Oskar Braatens milde kirke-kritikk i skuespillet "Den store barnedåpen" fra 1928, men den passerte med berettiget stempel i de store deler av folket. Verre var saken som den strengt konservative leir blandt kirkelederne hadde tatt opp overfor Nationaltheatrets sjef Halfdan Christensen (1873-1950) omkring oppsetningen av skuespillet "Guds grønne enger" tidlig i 1933. Denne særegne saken for Norge vakte så voldsom debatt at teatersjefen nedla oppsetningen av skuespillet. Denne handlingen ble straks fulgt opp av dikteren Arnulf Øverland (1889-1968) i form av brannskriftet "Kristendommen - den tiende landeplage". Ole Hallesby anmeldte Øvelands skrift umiddelbart for blasfemi. Saken kom opp ved Oslo lagmannsrett den 23. mars 1933, og mange innen den konservative krets innen kirken hadde vanskelig for å akseptere at Øverland ble frikjent. (Larsen/Montgomery 1982 s. 231)

Eivind Berggrav kom senere til å sammenfatte det motsetningsforhold som var i norsk kirkeliv og teologi i denne tiden. Dette forklarte han blandt annet med at norske kristne er et svært individualistisk folkeferd hvor det går skarpe skillelinjer. Historien hadde tydelig vist det. Men skillelinjene var langt fra nye. Den teologiske forenklede tankegangen med oppdeling i "konservativ" og "liberal" var imidlertid ensidig - og fremstod i en tildels gruppert tenkning, særlig i 1920-årenes norske brytningstid hvor det også forekom enkelte mer kraftige utslag. Det nye erfaringstilfang fra humanisme og naturvitenskap i takt med forskning og tekniske nyvinninger, sammen med den alt større almene folkeopplysning, hadde åpenbart gitt sine bidrag til denne utviklingen. Når nye retninger innen norsk teologi utover i 1920-årene så ut til å helle mot *en mer moderne form for kristendom* og dertil oppnådde et visst nedslagsfelt, var det at

Berggrav satte sine bestemte grenser. *Det* ville han ikke være med på. Kristendommen kan ikke uten videre moderniseres.

Men den liberale teologi var på retur. I 1928 ble Norske Presters Fremskrittsguppe, de liberale presters forening, oppløst. (Molland 1968 s. 85)

Frontene til de mer nasjonalistisk innstilte prestene kunne tilspisse seg utover i 1930-årene. Men de virkelige skillelinjene ble satt mellom nazistisk kirkelige sympatisører og befolkningen forøvrig under okkupasjonen fra høsten 1940, hvor forholdene med ett var å regne som totalt annerledes. De feil som kunne ha vært gjort innen kirken tidligere, fremstod i all hovedsak som av liten betydning. Nå gikk det en kompakt politisk og ideologisk front mellom diktatur og demokrati. Det var en svært beskjeden gruppe innen kirken som satte seg opp mot det store maktflerallet. Som representanter for Den norske kirke utpeker det seg særlig tre navn som skulle ta opp den ulike kampen: Eivind Berggrav, Ole Hallesby og Ludvig Hope.

Nasjonal Samling hadde skaffet seg makten ved hjelp av en fiendtlig okkupants støtte. Da overskygget kirkens samhold uten videre motsetningene - de syntes bagatellmessige og uinteressante. Dermed fikk både særinteresser innen legmannsbevegelsen, landsdelssynet og forskjellene i teologiske oppfatninger en underordnet betydning. De små stridigheter måtte fornuftsvis begraves; nå gjaldt ganske andre og mer betydelige utfordringer.

4.0. Analyse av et utvalg av Eivind Berggravs artikler fra årene

1933-1941

Etter i det forannevnte å ha gjennomgått hoveddeler av den umiddelbare historiske bakgrunnen i norsk kirke- og samfunnsliv, vil jeg presentere de artiklene som Eivind Berggrav skrev om den tyske og norske kirke og samfunnet rundt under påvirkning av den nazistiske tankegang. Berggrav tegner opp et ganske bredt situasjonsbilde, hvor forholdene jevnt over griper inn i hverandre og viser ulike sider ved utviklingen. Temmelig direkte søker han å formidle et bilde av kirkens liv i de to land de virket, hvor Berggrav trer inn når samfunnsledelse og forvaltning - faktisk og rent praktisk - går løs på kirkens liv og tro; og hvor de styrende endog søker å skape sin egen rettsoppfatning og trosoppfatning. I den verdenskonflikt som i løpet av få år seiler opp, ser vi også de skarpe konturene av verdens to-deling; den demokratiske verden og de demoniske diktaturkreftene. Forenklet sagt er det tale om løgn og urett satt opp mot sannhet og rett. Menneskers erobriske ærgjerrighet og krigerske hat stilt opp mot kristen kjærlighet og den fredelige sameksistens. Gud mot satan - med fred og forsoning, eller krig og ødeleggelse som den gitte utgang.

4.1. "Det tyske hasardspill - og kirken" (23.8.1933)

Bakgrunn

Den 23. august 1933 skriver Eivind Berggrav artikkelen "Det tyske hasardspill - og kirken", hvor han setter forholdene i Tyskland under lupen.

Biskop Eivind Berggrav har åpenbar fulgt meget nøye med i den kirkelige og politiske utvikling som pågår i Tyskland. Der har Adolf Hitler på få måneder formådd å tilta seg den hele makt - diktatorisk makt. En nazistisk revolusjon er et faktum, demokratisk gjennomført riktignok, men NSDAP's "borgervern", de brutalt organiserte stormtroppene (SA) står massivt som voktere av Tyskland og av revolusjonen i denne stormakten i Europa. Og Tyskland har fått "sin sterke mann" - Adolf Hitler. For ham gjaldt hatet og hevngjerrigheten ikke minst Versaillesfreden, som nazipropagandaen hele tiden hadde nøret opp under, og hvor alle samfunnets organer nå har fått

til oppgave å tjene "det tredje rike" (KoK 1933 s. 426)

Da Berggravs artikkel "Det tyske hasardspill - og kirken" trykkes i septembernummeret av *Kirke og Kultur*, har alt mye skjedd i tysk politikk.

Utrolig nok gjelder enda - rent formelt og ganske utvendig - en lovlig politikk og demokrati i Tyskland. Artikkelen "Det tyske hasard - og kirken" er Eivind Berggravs beskrivelse omkring kirken i Tyskland og den nyordning som er trådt i kraft etter at Adolf Hitlers Nationalsozialistische Deutsche Arbeiter-Partei (NSDAP) har tatt det avgjørende skritt inn i tysk politikk.

Regjeringsskiftene mellom Franz von Papen og Heinrich Brüning viste tiltagende maktesløshet når den økonomiske krisen for alvor satte inn i Tyskland, ikke minst med regjeringens stadige unntakslover. Brüning trer inn som rikskansler i mai 1930, men ved valget dette året gjorde NSDAP et betydelig gjennombrudd med fordomsfrie løfter bl.a. om "opphvelse av renteslaveriet", og oppnår også tilslutning fra de sterkt forgjeldede jordbrukere.

Representasjonen av nasjonalsosialister i Riksdagen økte demed fra 12 til 107. (Lundström s. 35) Etter at Heinrich Brüning hadde gått av som rikskansler i mai 1932, får NSDAP ved riksdagsvalget i juli 1932 hele 37,3% av stemmene, og vinner 230 representanter av det totale antallet av representanter i Riksdagen som ialt utgjør 607.

Fra høsten 1932 gjør Hitler sin politikk gjeldende i retning av de tysk-nasjonale. Han trenger også støtte fra de konservative og fra kapitalistene. Den avgåtte regjeringen Brünings stadig tiltagende maktesløshet og unntakslover ble vendepunktet. Hitler's NSDAP og Det Nasjonalkonservative Parti under ledelse av Alfred Hugenberg inngår fra januar 1933 en koalisjon hvor Hugenberg representerer den tyngste politiske gruppen. Men Adolf Hitler manøvrerer rikspresident Paul von Hindenburg, Hugenberg og seg selv til en form for kompromiss, og inntar i denne posisjon valget til tysk rikskansler den 30. januar 1933. Alfred Hugenbergs parti satt med den største representasjon i regjeringen, men var den svakeste av de to frontfigurene og ble behendig tilsidesatt av Adolf Hitler. Ennå behandler Hitler den sterkt aldrende rikspresidenten Paul von Hindenburg med en viss ærbødighet, men Hindenburg er ikke begeistret for kompromisset med Hitler. Den 4. mars 1933 vedtar Riksdagen med 2/3 flertall en "Lov til opphvelse av rikets nød" - en unntakslov eller nødsforordning - som gir regjeringen styringsrett uten å behøve å ha parlamentarisk støtte i Riksdagen. Regjeringen har dermed uinnskrenket makt over statsapparatet, ifølge vedtaket riktignok begrenset til fire år.

På denne måten har den nye regjeringen bare tatt tidligere regjeringers metode i bruk, men denne gang med en nazistisk samfunnsomveltning som resultat. Dertil får koalisjonen den 7. april 1933 vedtatt "Lov om landenes ensretting med styret", og på dette grunnlaget lar Adolf Hitler seg utnevne til *fører og rikskansler* for hele det samlede Tyskland. De 17 tidligere forbundsstater fremstod etter dette bare som administrative enheter i det nye Stor-Tyskland.

Alfred Hugenberg hadde Hitler hatet siden 1925. De tysk-nasjonale var dessuten helt evneløse, mente Hitler, og Hugenberg trådte ut av riksregjeringen i juni 1933.

Veien videre for Adolf Hitler lå dermed helt åpen. (Gran/Hoff s. 202 og s. 580)

Eivind Berggrav har åpenbart satt seg godt inn i forholdene i det nye nazistiske Tyskland. Han korresponderer flittig med venner og leser tyske og en rekke andre utenlandske aviser og tidsskrifter. I 1933 har han også en særlig god informant i Tyskland; den ennå unge teologen Einar Molland (1908-1976) som også har fulgt godt med under begivenhetene. Han stod i nær kontakt med Berggrav som fikk verdifull informasjon om den tyske utviklingen.

(Austad 1977 "Kirkens Grunn" s. 43) Den tyske sensur kommer allerede som et tidlig faktum, så endel opplysninger er "karakteristisk nok", sier Berggrav bare fire og en halv måned senere, "faktisk smuglet ut av landet." (KoK 1933 s.415) Det er grunn til å tro at det også her er Einar Molland som har tatt med seg sensitivt materiale hjem til Berggrav eller latt ham få innsyn i det. Berggrav var selv også på besøk i Tyskland. Bit for bit tegner han opp et bilde av den omveltning som er skjedd i Tyskland siden 30. januar 1933, "den høist aparte tyske nasjonal-revolusjon" (Ibid. s. 415)

Analyse:

Eivind Berggrav kommenterer det som er skjedd:

"For enhver revolusjon gjelder den regel at det som lykkes, det er dermed rettferdiggjort. Det kan ha vært aldri så voldelig eller urettferdig i starten - hvis der kommer en ny orden ut av det, så blir helheten godkjent når resultatet er godt. Dette kan høres umoralsk. Der er sikkert også meget umoral gjemt i det." (Ibid. s. 415)

Berggrav gir dette som et innledningsoppslag for artikkelen. Det som gjelder i Tyskland er altså en revolusjon. Samfunnsstyret har kjempet og vært i uorden, og Berggrav vil sette kontrastene mot hverandre. Alt er ennå så nytt i den revolusjonære omveltning, og Berggrav medgir at *det* også har krav på et sympatisk skjønn, all forutgående uro tatt i betraktning, men ord

som "motbydelig" og "dumt" er dog fremme i hans beskrivelse. (Ibid. s. 416)

Berggrav som selv er en solid tysklandskenner, slår allikevel fast: "...for det er ingen idé-revolusjon vi står overfor. *Formen* blev den som lå i tidsomstendighetene, altså den fascistiske."

Men at det dreier seg om en nazi-oppmars, det er han lite i tvil om - som har sitt utspring i en heller dyp folkelig reaksjon. (Ibid. s. 417) Berggrav vil således ikke på noen måte sammenligne revolusjonen i Tyskland med Russlands arbeider-diktatur, heller er den ingen etterligning av Italia - men noe inspirasjon kan altså være hentet derfra.

Etter dette setter Berggrav navn på de tre kapitlene:

1) "Personene", 2) "Politikkens psykologi" og 3) "Og nu kirken?"

- Foruten å se nærmere på begrepet "revolusjonen", har jeg i det følgende funnet det riktig å benytte meg av den samme inndelingen.

En ting er ganske klart i Berggravs beskrivelse av hendelsene i Tyskland; det er faktisk gått for kort tid til at noen ennå helt kan sette seg til doms over det som har passert, før man vil kunne ha anledning til å se den fortsatte utviklingen, så *fordømme* vil Berggrav selv foreløpig ikke gjøre. Faktisk fremhever Berggrav at resultatet *kan* bli godt; - alt er dog i sin spede begynnelse, og det er mulig at tingene vil kunne endre seg til det bedre. Det kan se ut som om Berggrav her sammenligner situasjonen med den uoversiktelige politiske arv som Adolf Hitler har overtatt. Vi har enda et for lite grunnlag å bygge på, sier Berggrav.

(Ibid. s. 415)

Revolusjonen

Den tyske revolusjon - som Eivind Berggrav fra første stund klart nok kaller "den høist aparte tyske nasjonal-revolusjon" er blitt til virkelighet. (Ibid. s. 415). Tonen slår Berggrav an alt i artikkelens overskrift: "Et hasardspill" - neppe utlagt som annet enn et særdeles spekulativt, høyt og farlig spill - med hele nasjonen, samfunnet **og kirken** som innsats. Men så langt kan vi neppe annet gjøre enn å skaffe oss best mulig materiale om kjennsgjerningene, fremhever Berggrav. Det er vanskelig nok. Den tyske presse undertrykker all åpenhet og systemkritikk, mens den utenlandske presse ser ut til å overdrive alt som er galt. De åpne informasjonen vi derfor må bygge på, fremhever Berggrav, er karakteristisk nok smuglet ut av landet. Sensuren i Tyskland har slått til. Tyskland er ikke lenger fritt. (Ibid. s. 415) Bakgrunnen er kalde fakta for Berggrav. Tiden mellom 1918 og 1932 har vært vanskelig nok for Tyskland. Men at det er

noe annet enn en revolusjon som har funnet sted i Tyskland i 1933, er han selv ikke i tvil om. Man kan dømme både i metoder og utskielser, sier Berggrav videre, men man kan ikke dømme om de større linjene, motivene eller de endelige mulighetene den pågående omveltning vil kunne føre med seg. Inntil videre kan vi bare søke å forstå. (Ibid s. 415)

I løpet av årene etter verdenskrigen har en rekke land opplevet revolusjonære tilstander. Revolusjonen i Russland var vanskelig. Italia har hatt sin fascistiske omveltning - med tilsynelatende mer akseptable tilstander. Og der får kirken leve i fred. I Spania har det vært en fredelig demokratisk utvikling (inntil 1933), og Tyrkia har opptrådd fred og forsoning både innenfor og utenfor sine grenser. Berggravs tanker går vel da helst i retning av de omveltningene som siden verdenskrigen tross alt hadde gått for seg som fremskritt i Europa.

Det som var av revolusjonær tenkning i Norge i 1920-årene var begrenset til klassemotsetninger innenfor en demokratisk grunnfestet og etablert samfunnsstruktur, men den økende arbeidsledigheten i befolkningen førte også til at Det norske Arbeiderparti lot seg innlemme i Komintern-pakten i årene 1919-1921, med de vanskelige tider og den sosial nød som disse årene representerte for store deler av befolkningen. Berggrav har nok også dette i tankene da han med bakgrunn i en eventuell tenkt revolusjonær situasjon i Norge skriver at "revolusjon består som bekjent i en blanding av idéer og dumheter." (Berggrav 1929 s. 86)

Berggrav fører videre linjene i omtalen av omveltningene i Tyskland i 1933. Arbeidsløsheten og nøden i Tyskland har vært påtagelig. - Europa har "i 15 år latt tyskerne spise ophisselsens urter på tørt brød", sier Berggrav om Tysklands krigsskjebne - brennmerket i Versailles som verdens eneste skyldige. (KoK 1933 s. 418) Er revolusjonen i Tyskland allikevel noe nytt? Alternativet ville kanhende heller ha vært en marxistisk revolusjon, med verre utgang. Berggrav søker å vise det tyske politisk systemskifte som spesielt i seg selv, det har allerede resultert i mange svært særpregede uttrykk. Den tyske situasjon i 1933 er dog ennå så broget, at Berggrav finner å måtte vente på utviklingen - modningen. Berggrav er usikker. Kan det allikevel bli bedre -? Han må la spørsmålet stå åpent - men tviler sterkt. De fleste mener at Adolf Hitler er en ærlig person, men så altfor mye synes utilfredsstillende, ikke minst Hitlers nærmeste medarbeidere, mener Berggrav. (Ibid. s. 416)

Personene:

Første punkt i Eivind Berggravs artikkel har en avsnitt om *personene* i den tyske nasjonal-

sosialistiske bevegelse. Berggrav fremfører i denne sammenheng at det ikke er mange å stole på, egentlig ingen i det hele tatt. Men de nye politikere og mest fremtredne personer innen NSDAP som Adolf Hitler omgir seg med, er *mindreverdige personer* i Berggravs øyne. (Ibid. s. 415) Unntaket - Adolf Hitler - synes dog som den beste i gruppen. Han hadde da også inntil august 1933 klart å spille sine kort tilforlatelig godt, og har fremstått som den mest suggererende i sin propaganda. Berggrav fremhever dog allikevel: "Det er angst forbundet med Hitlers person" (Ibid. s. 416) Verdenskrigen var blitt et psykologiske løft for Hitler, som frivillig tysk soldat fra Braunau i Østerrike, men hatet til seierherrene fra 1918 har vedblitt hos ham, grundig fremført i Adolf Hitlers egne nedtegnelser i "Mein kampf" fra 1925.

Hermann Wilhelm Göring utmerket seg som flyver under første verdenskrig. I 1932 var han riksdagens president, men under terroren i Tyskland gjorde Göring seg tydelig bemerket. Fra 1920 organiserte den tidligere offiseren Ernst Röhm nasjonal-sosialistenes stadig voksende stormtropper (SA) som avdelinger etter militært mønster. Tyngdepunktet i NSDAP's makt var ennå SA. De var Hitlers stormavdelinger, gatens tyranni og partiets fryktede vaktkorps.

Den psykologisk beregnende Adolf Hitler hadde i siste halvdel av 1920-årene forholdt seg bemerkelsesverdig saklig og rolig utad. Da han nå befant seg i Tysklands fremste posisjon, fant han det også gunstig å trekke veksler på enkelte tilpasningsdyktige folk som faktisk allerede hadde noe statsadministrativ bakgrunn. Hans viktigste administrative koordinator var således den samme som under Weimarrepublikken, juristen Otto Meißner som var statssekretær fra 1923. Han klarte å tilpasse seg Hitlers "nye Tyskland", og videreføre det politiske samarbeidet som oppstod fra januar 1933. Dessuten sørget han for korrespondansen med de store utenlandske kanselliene. Som NSDAPs ubestridte leder opprettet Adolf Hitler sin egen administrasjon under forsete av Rudolf Hess, som tok seg av den offentlige og statlige representasjon i nært samarbeid med Hitler selv, men fremstod i hovedsak som representativt overhode i viktige saker. Martin Bormann fungerte som kontorsjef. De skulle ha kjennskap til all korrespondansen som ble rettet til partiledelsen, særlig når det gjaldt forespørsler om medlemskap eller utmerkelser, for ikke å snakke om utnevnelser i alle lederstillinger og til administrasjonen. Tilsammen utgjorde dette en fryktinggytende ledergruppe allerede i 1933. (D'Almeida s. 77-78)

Politikkens psykologi

Berggravs artikkel bekrefter at revolusjonen er grodd fram gjennom rasehat, misnøye,

arbeidsløshet og Weimar-republikkens maktesløshet. Omkring den konkrete situasjon sier Berggrav at de som har kommet til makten, har kommet dit ved et nederlagets produkt. I dette ligger også landets store åndelige fattigdom nær å reflektere over. Tyskland er ikke noe veltrenet demokrati. (KoK 1933 s. 417-418) Berggrav reflekterer om hvordan de nye myndighetene vil bruke denne makten og hvordan befolkningen vil reagere. Han er helt klart ikke optimistisk. Her fyrer virkelig Berggrav en salve løs: I Tyskland pr. 23. august 1933 gjelder det nå *mer* enn politikk og økonomi. Detaljstyringen er alt bragt inn i både kunst og kunstuttrykk, vitenskap og meningsdannelse. Og ikke minst: nyordningen og nazi-ideologien har gjort sitt inntog i den tyske kirke. (Ibid. s. 426)

Faktisk var nyordningen med Weimargrunnloven fra 11. august 1919 også av stats-revolusjonær karakter, som rent forfatningsmessig ennå var intakt for Tyskland til det hele var slutt i 1945. Mer fantasirik hadde ikke Hitler vært.

Da var førerens ganske reelle opptreden større når det gjaldt ikke-ariene: *Jødene*. Berggrav tar opp dette på bred basis: Tyske borgere av opprinnelig jødisk avstamning var gjennom de par siste århundrer godt assimilert i det tyske samfunnet, og utgjorde heller ikke mer enn 1-2% av den samlede befolkning. Imidlertid hadde de innen bankvesen, forlag og publikasjoner, blandt kunstnere, leger, vitenskapsmenn og intellektuelle utmerket seg mer enn den gjennomsnittlige befolkningsandelen skulle tilsi. Det samme gjaldt innen den alminnelige handelsvirksomheten. (Ibid. s. 424) Men adskillige tyske borgere av opprinnelig jødisk avstamning var også blitt kristne gjennom årene.

Adolf Hitler og NSDAP hadde imidlertid utsett seg jødene for det meste av det som hadde gått galt i det tyske samfunnet, og var dertil gått tungt inn med sitt program om "blod og rase". Den rene germaner skulle være garantisten for et slikt over-menneske, og her var det ikke plass for jøder. Berggrav er dypt bekymret, og kommenterer: "Det er en forbrytelse mot selve den ariske rase å drive kultus med rasen. Den opblåste nasjonalbevissthet forøder den sanne nasjonalfølelse og opdretter istedet simpleste sort nasjonalisme. (...) Jødeforfølgelsen er en skam for den kristne kirke, et forræderi mot fedrelandet, ja "eine Passion Christi"". (Ibid s. 420/421)

Og nu - kirken

Den evangeliske kirken i Weimarrepublikken hadde fra 1919 fått et nytt fundament - fristilt

og løssrevet fra staten. Dermed gikk også den reformerte kirken i Tyskland dårligere tider imøte, så også i konkurranse med en mer oppegående katolsk kirke. Den evangelisk-lutherske kirke kom i det hele til å bli stående svakt i Tyskland etter den første verdenskrigs avslutning. Først ble jordbruksarbeiderne borte fra kirken, idet adelen innlemmet alt kirkegods i sine eiendommer - som de hadde arvelig forpaktningsrett til. Men slik fungerte den nye lovgivningen. Dertil holdt den kirketro lærerstanden på å dø ut. Republikken la i så måte opp til å være demokratisk og moderne. Kommunestyrene brydde seg etterhvert lite om kirken - i så fall var det med få unntagelser. Kirken var ikke lenger noe offentlig anliggende. Det var en oppgittethet i befolkningen - eller i det minste en likegyldighet overfor kirken. (Dibelius s.103)

Som nazi-staten setter inn sine egne betrodde i enhver lederposisjon fra maktovertagelsen i 1933, går det ikke minst ut over den evangeliske kirken, som er blitt en politisk kirke. (KoK 1933 s. 432)

Uroen over hele omveltningen og diktaturstatens overstyring av den tyske kirke uroer Berggrav sterkt i august 1933. Han har åpenbart selv vært i Tyskland i løpet av det siste halvåret. Det var først en utenkelig tanke at kirken som sådan ville kunne bli partipolitisk, sier Berggrav. Da han imidlertid spør en vel orientert universitetsmann om hvilken teologi som vil komme til å avløse det vesentlige grunnlaget i Karl Barths teologi - svarer denne uten å blunke: "en naziteologi".

Berggrav var forferdet. (Ibid. s. 425) Men diktaturets tvangsmidler er nå også tatt i bruk innenfor kirken. De som ikke vil høre, de får føle. Berggrav kommenterer dette slik:

"Avsettelser og fengsling synes alt å være blitt avløst av trusler og tvangsforflytninger." (Ibid. s. 434)

Den 5. mai 1933 erklærte nazi-organisasjonen "Tyske Kristne" at de i troen skulle erkjenne den nasjonalsosialistiske stats overhøyhet. Dertil skulle kirken etter den nye tysk tankegang være en kirke kun for kristne av tysk arisk rase. Det er neppe vanskelig for Berggrav å trekke konklusjonen at den nye nazistiske kirken **også** "spiller hasard med selve kirkens åndelige eksistens." Den opplevelse - som virkelig grenser til forfølgelse - er gått gjennom så mange kirkens trofaste i Tyskland anno 1933, at det kanskje *kan* gi håp for fremtiden - tross alt. Men om dette er fremtiden usikker. (Ibid. s. 434)

Den forutanende Berggrav hadde allerede i mars-nummeret av Kirke og Kultur i 1933 på redaksjonell plass tatt inn en note med den betegnende overskrift "NAZI-KIRKE":

"Den store fare for Tysklands kirker nu er at Nazis borgerblokk vil ta dem i sin

beskyttende favn. Kirken løftes høit i deres program og deres reklame. Der er ennu nogen menn i kirken som forstår den fare som ligger i dette. Det er imidlertid vanskelig for dem å gjøre sig hørt, for det er så behagelig for religionens representanter å bli tatt under armene av de sterke, det gir slik trygghet å kunne appellere til dem. Men overfor alle slags nazi-kirker vil det store Mene Tekel være den nasareer som levet og døde *for alle*. Parti-alliancer har til alle tider betydd ubotelig skade for hans kirke." (KoK 1933 s. 197)

Ennå virket Adolf Hitler og NSDAP i koalisjon med Hugenbergs borgerlig-nasjonale parti.

Tysklands jødehets kan imidlertid Berggrav ikke slippe. Forklaringen mener han må være at de kristenes øyne må ha vært så tilsløret at de ikke kunne se at aksjonen mot jødene - solid beskrevet allerede i Adolf Hitlers "Mein kampf" - gikk lang ut over hva noe kristent menneske kan forsvare å la seg være med på. At denne del av den nye politikken var den største dårskap, mener Berggrav at var intet mindre enn et nasjonalt sverd rettet mot eget hjerte. Man øynet i nasjonalsosialismen redningen, men overså grovt redningsmidlene. Folk så ut til å ha glemt at i den båt man gikk ombord i ikke ville få lov til å røre ved roret.

(KoK 1933 s. 424)

Berggrav fremhever Berlins biskop Otto Dibelius' skjebne som spesiell, da han rett og slett sommeren 1933 ble avsatt av den nye kirkelige führer, statskommissær August Jäger.

Dibelius responderte tilbake i et brev datert 27. juni 1933. Brevet ble naturligvis ikke offentliggjort, men begynner slik: "Jeg ser av avisene at De har avsatt mig fra mitt embede øieblikkelig." Dibelius lover da også straks å nedlegge alt arbeide av administrativ art, og fortsetter sitt brev slik: "Men som biskop har jeg mitt mandat fra kirkens Herre og hans menighet; fra omsorgen for menigheten, ordets forkynnelse og forbønnen kan ingen statskommissær avsette mig. Jeg fortsetter ufortrødent i dette mitt kall."

- Jäger må imidlertid ha fått særlige vanskeligheter, og Dibelius ble den 7. juli 1933 innsatt igjen i sitt embede. I sin preken den 16. juli gikk han like godt direkte løs på "Tysk Kristnes" program og siterte diktator August Jäger fra hans kirkelige hyrdebrev, hvor han blandt annet skrev:

"Kristusskikkelsen betyr tilsist egentlig en i verdenshistorien oppflammende germansk ånd".

- Biskop Dibelius kommenterte dette utsagnet kaldt: "Jeg advarer mot denslags vranglære".

(Ibid. s. 433)

For biskop Berggrav var disse brevnedtegnelsene fra Otto Dibelius i Berlin verdifulle ord. Han skulle få bruk for formuleringene senere da den norske kirkekampen var et faktum, og de

norske prester og biskoper nedla *sine* embeder.

4.2. "Arresterte prester - det dramatiske og det prinsipielle i tysk kirkekamp idag" (mars 1935)

Bakgrunn

Det er i april-utgaven i 1935-årgangen av "Kirke og Kultur" at vi finner denne artikkelen, datert med overskrift "Berlin sist i mars 1935".

Berggrav har i mars 1935 stanset i Berlin på gjennomreise etter et opphold i Italia.

(Heiene s. 280) Og som sedvanlig har Berggrav satt seg godt inn i forholdene. Nøyaktig gjengir han hva de nye tyske makthavere i mars 1935 har funnet beleilig å ta i bruk av mer grove maktmidler overfor kirkens tjenere.

Bekjennelseskirken i Preussen har under alle omstendigheter kommet i et skarpere fokus, og nazistene iverksetter en nøye planlagt og vel synkronisert politi-aksjon, hvor omlag 500 av prestene fra den evangeliske Bekjennelseskirken arresteres.

Bakgrunnen for den gigantiske massearrestasjonen er at myndighetene i løpet av uken har fått kjennskap til at de prestene som tilhører Bekjennelseskirken, ved høymessen søndag den 17. mars vil lese opp et manifest fra synoden som kirken har holdt i Dahlem utenfor Berlin mot den nye hedenskap som brer seg i Tyskland.

(manifestet er gjengitt i oppgaven i sin helhet som vedlegg).

Fra nazi-myndighetenes side har en omdefinering av den tro som skal være den gyldige i Tyskland alt pågått siden september 1933. Og Bekjennelseskirken tenker å svare i klar tale om sin motstand mot den ensretting, det diktat og den lydighetsplikt som det innebærer.

Omkring arrestasjonene vet Berggrav ganske detaljert å fortelle om det som har passert: Det hemmelige statspoliti - Gestapo - innfant seg lørdag den 16. mars 1935 hos hver enkelt av de omlag 500 prester som sogner til den evangeliske Bekjennelseskirken for å forlange et skriftlig løfte om *ikke* å lese opp erklæringen. De som nektet å undertegne skulle arresteres, straks eller senere. Politiaksjonen gikk for seg på forskjellige måter, og Berggrav nevner noen eksempler: En prest i Berlin ble hentet ut av sengen klokken halv to om natten og kom til fengslet hvor han

fant 12 av sine kolleger. En annen ble tatt om morgenen søndag på vei til kirken, mens andre er blitt arrestert i kirkenes sakristi. Når menighetene kommer ved høymessetid om søndagen, finner de kirkene stengt, og det blir også snart kjent at "presten er i fengsel". - Slikt setter brodd på prinsipp-kampen og engasjerer det ukuelige i menneskene, sier Berggrav. (KoK 1935 s. 194) På et par unntagelser ble de fengslede godt behandlet. Det ble ikke avholdt noe forhør av de fengslede, men etter to-tre dager blir prestene uten videre sloppet fri. Uten noen nærmere forklaring, uten dom eller unnskyldning. Tirsdag den 19. mars var alle frigitt.

Hva kan forklaringen til denne plutselige løslatelsen ha vært? Berggrav har en mistanke:

Den engelske utenriksminister Simons forestående besøk i Tyskland kan ha virket, ved at det underhånden er kommet noen ord fra London. I alle fall ville det være lite rådelig å ha 500 prester sittende i fengsel uten lov og dom de samme dager da det skulle forhandles med England. Men andre ting kan nok også ha virket. For allerede torsdag den 19. mars åpnet den tyske innenriksminister Frick selv forhandlinger med de fengslede og deres ledere.

Berggrav har fått tak i en melding fra avisen *Baseler Nachrichten* at det første punktet i disse forhandlingene gjaldt en eventuell fornyet opplesning av det forbudte manifestet.

Alle prestene hadde stått samlet i å erklære: "Vi leser manifestet fra prekestolen førstkommende søndag." Dette måtte ministeren så finne seg i. Søndag den 24. mars 1935 ble manifestet lest fra tusener av prekestoler. (Ibid. s. 194)

Berggrav kommenterer: På den måten ble manifestet nå noe mye mer enn en erklæring. Staten hadde sørget for at det ble til handling, en bedrift av dramatisk karakter. Det kom en klang av hellig vitnealvor i ordene, det lå risiko i luften, og dermed var det blitt en situasjon i glød istedet for en litterær meningsytring. Slik er det at prinsipper får liv og kraft.

(Ibid. s. 195)

Vi bør også koste på oss et tilbakeblikk:

Nazi-organisasjonen "Tyske Kristne" var alt i 1932 et etablert faktum, om enn i sin begynnelse. Den 27. september 1933 holdt de evangeliske "Tyske Kristne" sin store nasjonalsynode i Wittenberg. På overflaten hvilte det meste i ro, takket være myndighetenes diktat. Ellers var møteledelsen som velregissert. Ingen diskusjoner måtte forstyrre møtet, intet ordskifte skulle heller forekomme. Dette skulle fremstå som den tyske kirkes samling, og feires med festgudstjeneste. Og enstemmig - etter førerprinsippet - ble den preussiske kirkes overhode og landsbiskop Ludwig Müller valgt til "Riksbiskop". Deretter fulgte etter velkjent nazi-opplegg

faner og flagg, trommer og trompeter, SA- og SS-menn i nazi-uniformer. Dertil en vrimmel av prester i prestekjole eller SA-uniform, mange også med en kombinasjon av begge disse drakter - et iøyenfallende arrangement i den nye tyske kirke.

Sin programtale sluttet Müller på denne måten: "Det gamle er forbi; det nye kommer. Den kirkepolitiske kamp er forbi. Kampen om folkesjelen begynner." Slik var startfasen. (Molland i KoK 1933 s. 553)

På dette tidspunktet hadde allerede nazistene bare i løpet av sommeren alt besatt de fleste av de *ledende* stillinger, og dertil satt igjennom at 3/4 av alle kirkelige embeder i Preussen skulle besettes med deres folk. Biskop Otto Dibelius (1880-1967) var fratatt sitt kirkeembede, og en rekke prester var allerede avsatt. Brysomme elementer for nazi-makten begynte å fylle opp nazistenes fengsler og konsentrasjonsleire. Ikke få bekjennelses-prester satt allerede godt bak lås og slå. Den påtvungne løsrivelsen fra staten av Den tyske kirke fra Weimarrepublikkens tid (1919-1933) hadde dog vært nedbrytende for den alminnelige evangeliske folkekirke - men den nye ordningen ble en kirke uten rot og basis i det brede folk. Nyordningen som innførtes i Tyskland fra 1933 var i større grad iferd med å skape oppløsning. Utbrytere og "ulydighet" skulle ikke lenger tåles. (Se også Berggrav 1945 s. 110)

Analyse

Etter to år med nazistyre, viser Berggrav til at mange av prestene rent ut med truende angst ser ut til å ha levd på grensen av vulkanen i lang tid allerede, dertil med en mangedobbelt arbeidsbyrde. Det er Bekjennelseskirkens prester han sikter til, og det er nettopp kampen om folkesjelene det er snakk om. Utbryterne er de som ikke vil innordne seg under den beklemmende nazistiske lojalitetserklæringen, som åpenbart skal binde Guds frie ord.

(KoK 1935 s. 193)

Bekjennelseskirken er frie menigheter som ikke har latt seg lede inn i Hitlers "Deutsche Christen" ("Tyske Kristne"). Det er den enkelte prest som har fulgt sin samvittighet og overbevisning, og samlet rundt seg menigheter som hverken kan eller vil la seg kneble av det politiske diktat som er blitt forsøkt påtvunget dem av nazistene. At staten skal være grunnfestet på "den positive kristendom" er den myte nazistene fortsatt lokker med i programerklæringen om at ***"partiet står på den positive kristendoms grunn"***,

en myte som allerede har raknet ganske grundig. NSDAP er nå så grunnfestet i sin maktarroganse i Tyskland, og etter det som er blitt vel innarbeidet som nazistisk praksis, definerer partiet begrepene etter sitt eget forgodtbefinnende.

- Det *er* virkelig mulig å stille en ting så fullstendig på hodet, og dertil tro at det er god lokkemat som folket uten videre vil kunne bite på. Men slik går det ikke. I første omgang klarer de som stiller seg utenfor "Tyske Kristne" - henved 3/4 av de evangelisk kristne - å forpurre nazistene i å gripe mer aktivt inn. Det er etterhvert rett og slett for mange som har forstått hvilken retning utviklingen har tatt, og myndighetene tør ikke provosere fredelige kristne unødig. Partiapparatet er også smertelig klar over at det kan være farlig, og vil heller fortsatt søke å bruke kirken i aktiv propagandasammenheng på andre måter - i håp om at det vil kunne redde inntrykket av den politiske fokuseringen de har på kirken.

"På hvilket tidspunkt må den regel tre i kraft at man skal adlyde Gud mere enn mennesker?" spør Berggrav i forbindelse med massearrestasjonen, og fortsetter: Hvor går grensen mellom steilhet overfor øvrigheten og lydighet mot Gud? (Ibid. s. 196)

Vi kan merke oss at Berggrav allerede her reiser det spørsmål som senere skulle bli det helt sentrale når kirkekampen noen år senere kom til Norge. Og Berggrav er fast og klar i det som her bør gjelde: Det er et ufravikelig krav til menneskets samvittighet som i et totalitært samfunn blir stående overfor valget der det ikke er en demonstrasjon som gir seg til uttrykk, men *ene og alene spørsmålet om lydighet mot Gud*. (Ibid. s. 196)

Når utenlandsk presse etterhvert også får tak i saken, blir det riktignok spekulert i om det "bare" var husarrest prestene var utsatt for under høymessen, slik det er blitt fortalt. De tyske sensur-myndighetene kan overfor pressebyråene se ut til å ha "pyntet" på saken.

Berggrav vet sannheten bedre, og hos prestene er det ekte kamp å spore. Kampen mot uretten må nødvendigvis være en plikt for den enkelte, slår Berggrav fast. (Ibid. s. 204)

Kanskje er dette fra nazi-myndighetenes side i første omgang bare et gedigent skremmeskudd, spør Berggrav. Fra en tendens til først å ville tro det beste, slår Berggrav bestemt fast: Vi trenger skarp og sikker iakttagelse av situasjonen videre. Men vi trenger også kjærlighet, sier han, vi må be og kjempe sammen med dem som nå lider i Tyskland, de som virkelig kjemper i kjærlighetens strid til klarhet. (Ibid. s. 205/206)

Berggrav forsøker å forstå med innlevelse, men står fast på at situasjonen i Tyskland omfattes av en dyp bekymring i alle kristne kirker. (Ibid. s. 206)

4.3. "Visjonen" (Januar 1939)

Bakgrunn

"Visjonen" stod på trykk i *Kirke og Kultur* i januar 1939 som den første artikkelen i den nye årgangen av bladet. Også her tar Eivind Berggrav opp forholdene rundt Verdenskrigen, og tiden som er passert. Han går rett på sak, og innleder med et sitat:

"Folk blev kaldere, mer likeglade, mer ufølsomme overfor urett, mer avstumpet i sitt syn på lidelse. Det trengte sig frem et krav på en slags personlig revanche over dette liv som hadde bedradd for så mange idealer, et ønske om iallfall å fravriste det de håndgripelige goder det kunde by på. Hadde han funnet et ord for sin innerste, halvbevisste tanke, kunde mangen en ung nordmann sagt til sig selv mot slutten av 1914: "Gud har tapt. Jeg vil tjene Mammon."" (KoK 1939 s. 1)

Det er fra Wilhelm Keilhau's siste bok om Det norske folks liv og historie i bind 11, "Vår egen tid", fra høsten 1938 om etterkrigstiden, som Berggrav siterer fra. Det var et riktig observert faktum at adskillige nordmenn tjente gode penger på krigen fra det dengang nøytrale Norge, så Keilhau hadde rett.

Berggrav kommer inn på den svært nærliggende septemberkrisen i 1938, det såkalte Münchenforliket, og Hitlers *garanti om fred* - noen måneder i forveien: Den "...sies å ha avverget en verdenskrig, men den betød til gjengjeld en verdens-desillusjonering." Dette er Berggravs kategoriske dom. (Ibis. s.1) For ennå hvilte en slags fred over Europa, men under overflaten var de siste års hendelser merkbare:

I 1935 sa Hitler seg løst fra demilitariseringsbestemmelsene. De gjenværende krigs-erstatningene fikk Tyskland tillitsfullt ettergitt av vestmaktene. Som svar marsjerte Hitler inn i det demilitariserte Rhinland. Vestmaktene var vaklende og ville ikke gripe inn. Og den 12. mars 1938 marsjerte tyske tropper for første gang *over* den tyske riksgrensen, og Østerrike ble innlemmet i Det Tyske Riket. Det var det klareste bruddet på Versaillestraktaten.

Noen måneder senere kastet Hitler sine øyne på Tsjekkoslovakia - men ennå bare en liten del; Sudetenland, en randsone mot Tyskland hvor omlag 3 millioner av tsjekkiske borgere hovedsaklig var tysktalende. Under denne "septemberkrisen 1938", fikk Tyskland de to andre landenes tillatelse til å besette det tsjekkosllovakiske Sudetenland. Avtalen ble undertegnet av de tre landene i München den 29. september 1938 - uten at Tsjekkoslovakia selv fikk anledning til å

delta. Men Hitler uttrykte da gjennom *en fredstraktat med England og Frankrike* at dette også var hans siste territoriale krav i Europa. Ellers hadde han ikke annet enn fred i sinnet - sa han.

Den vestlige verden som i noen dager hadde svevet i angst for en ny storkrig, trakk foreløpig et lettelsens sukk da det hele så ut til å gli over og den engelske statsminister Neville Chamberlain med naiv sikkerhet uttalte at han kom med "Peace in our time" - fred i vår tid - og Adolf Hitlers signatur på et stykke papir - München-avtalen - fredsokumentet. Men Hitler hadde lyst på *hele* Tsjekkoslovakia. Den fornøyelse lot han riktignok avvente noen måneder, men ikke lenger enn til 15. mars 1939, da hele hans krigsmaskineri rullet inn i Praha. - At en *fredsavtale* dermed også var brutt, forekom ham ikke det minste merkelig.

Den politiske situasjonen i Europa gjorde at de fleste land nå i større eller mindre grad forberedte seg på alle eventualiteter ved i det minste å styrke sine forsvarspotensialer. Det var alt velkjent at Tyskland hadde rustet kraftig opp over mange år. Men Tyskland var i begynnelsen av 1939 en hardhendt diktaturstat, og diktatoren selv - Adolf Hitler - *var ikke til å stole på. Det var nå bevist.*

I Norge syntes man ennå å befinne seg i utkanten av den store verdens begivenheter. Landet forholdt seg dessuten strengt nøytralt, og hadde ikke noe utestående med noen andre stater. Var dette kanhende også vår egen løgnvisjon. -

Analyse

"Verdenskrigen betød den tapte visjon", slår Berggrav raskt fast. Alle linjer for en hel menneskehet hadde jo bare pekt fremover. *Visjonen* hadde vært fred og utvikling, kunnskap, teknisk fullkommenhet - kort sagt: *Lys over land i en moderne verden.*

I forhold til dette betød krigs- og etterkrigsårene en grenseløs fallitt, sier Berggrav, og "Hvor der ikke er nogen visjon, er menneskene fortapt" er da også sitatoverskriften som Berggrav setter på sin artikkel. Visjonen med fred og utvikling gav istedet en grufull krig. Men de største krigstapene og krigsødeleggelserne verden hadde sett var etterkrigs-fallitten, er det Berggrav vil påpeke, og han skisserer verdens forsøk på å skape seg nye visjoner med de nye ideologiene: proletariats diktatur ("Russlandssystemet"), facismen og nazismen.

"De har alle sammen noe som er karakteristisk for visjonen", sier Berggrav, "de ser frem til en helt ny verdenstilstand, fremmet gjennom dem. Hundretusener, ja millioner har vært tatt av utsynet og har gått inn for å realisere det. Noen i desperasjon, noen

med tro. *Nu blekner også disse visjoner.* (min uthevelse) En del mennesker holder enda krampaktig på dem, diktaturene oprettholder dem med makt, men fler og fler føler sig forrådt av dem. Visjonene var chimærer, løgnlys." (KoK 1939 s. 1)

Berggrav tar igjen utgangspunkt i inntrykkene fra Keilhau, og slår fast at: "*Nedvurderingen og den kyniske forakt for enkeltmennesket ville vært umulig for diktaturet hvis ikke menneskene selv hadde forberedt ensrettingen.*" (Ibid. s. 2)

Berggrav trekker frem de nye tekniske propagandamedier som så beleilig var tilgjengelige for det voldsomme tyske propaganda-apparatet. Når menneskesinnene blir utsatt for disse ensartede maskinelle momenter, og den samme rytme i påvirkning gjennom de nye virkemidler, er sjansen stor for at det vil føre til å standardisere mennesket. Dette er kulturens Ragnarok, foreløpig i fred - men i væpnet fred, for alt er forberedt til det store sammenstøtet. (Ibid. s. 2)

Her viser Eivind Berggrav til *sin* visjons delthet; de flyktige jordiske menneskers timelige visjoner; eller kanskje bedre *illusjoner*, og den solide forankring som Berggrav vil gi **visjonen - Den kristne visjon**, og han fremhever (gjengitt i min sammenstilling):

Den riktige visjonen nytennes foran tilintetgjørelsen, fordi det er Gud som tenner, ikke en menneskelig drøm. Den kristne visjon mattes heller ikke av mørket. Den er heller som fosforet; nettopp her blir det lysende. Mørket utvider visjonspupillen, og i mørke tider bestemmes slektenes mål. Derfor er den kristne visjon ikke noen flukt fra mørkets realitet. Denne visjonen bevirker aldri oppgitthet - den betyr heller det motsatte av å gi opp. All ekte visjon har en fjernhet, men er likevel operativ i det nære, fordi den har sin virkelighet utenfor det vaklende øyeblikks realiteter.

Den kristne visjon er i sin fjernhet forankret i en virkelighet - og forankringens vesen er tro, noe som bare betyr at ankertauet ikke kan kappes av alle knivers hogg mot det. Her viser visjonen sin forskjell også fra kloke beregningers korte og spinkle tråder. Den kristne visjonen er bærer av den realitet som kan stå seg også i nederlag, - en realitet over og utenfor verden, så den er verdig en hengiven tro. Ellers har den bare sitt utspring i denne verden og i denne verdens ettertraktede goder - og vil altså bare være en dagdrøm født av begjæret. Disse falske visjoner er menneskehetens forderv. (Ibid. s. 4)

Vi kommer ikke utenom at det her i vesentlig grad er **b i s k o p e n** som taler, og han vil holde dagens verdslige politikk og de kristne verdier ganske adskilt.

Dertil vil biskop Eivind Berggrav gi leseren et ord i den alvorlige tid; et budskap hvor lyset,

sannheten og kjærligheten bryter gjennom. Han vil formidle fast kristen styrke.

- Dermed blir artikkelen "Visjonen" ikke uten videre den letteste å analysere på vanlig måte. Jeg tar imidlertid for meg de innfallsvinkler Berggrav gir i sin teologiske fremstilling, og forsøker å være så tro mot den som mulig. (min anmerkning)

Begrepet "visjon" gir Berggrav to klart adskilte innfallsvinkler. I visjonen for verdens mennesker her og nå - i januar 1939 - tar Berggrav frem begrepet "de moderne surrogatvisjoner", med utgangspunkt tilbake i Frankrikes bourgeoisitet fra 1789, samt kapitalismen i 1918, og sammenligner Frankrikes revolusjonære situasjon i 1789 og etterkrigstidens fremtidsvisjonen fra 1918 som et patos innleiret i en psykologisk situasjon hvor *begeistringen* blir den ene pol og *hatet* den annen. Borgernes glede blir under alle omstendigheter "hordegleden". (KoK 1939 s. 3) Men Berggrav pløyer dypere - dels inspirert av Wilhelm Keilhau's og dels av Ronald Fangens (1895-1946) nyeste bøker fra 1938, (Ronald Fangen: "Kristendommen og vår tid"). Her trekker Berggrav også frem forholdene i de nye diktatoriske statsdannelser: "Med klarhet og adskillig ironi avslører Ronald Fangen hvordan begge de ideologiske systemer har ført til en nedvurdering av mennesket. Mennesket blir et masse-element, et kollektivvesen. Vi opplever den aparte situasjon: staten contra mennesket. Staten bekjemper det menneskelige, fordreier det, setter det om nødvendig revolveren for pannen." Og Ronald Fangen slår fast: "Vi har stått ved avgrunnen for kort tid siden. Vi kommer snart til å stå der på ny. Gud har gitt verden en frist, ennu en frist, til å søke freden."

Berggrav poengterer her: "Krigen er avverget. Krigen er i vente." - Farene fra de nye krigsvåpen er fortsatt tilstede - bombefly og undergang. Det vil bety et kulturens Ragnarok, et Ragnarok i fred, ennå i væpnet fred, for alt er vel forberedt til det store sammenstøtet: Maskinmenneskene kan komme til å knuse hverandre. (Ibid. s.2)

Enhver visjon har sitt preg av demring, viser Berggrav til, - en uklar, men en forjettende horisont: En ny verden som skapes i drømmen om idealtilstanden, enten den er proletarisk-internasjonalt bestemt - vi kjenner igjen *proletariatets diktatur* eller "*Russland-systemet*", som Berggrav gjerne bruker om det samfunn der dette eksisterer og er satt i system, eller det aktuelle tysk-nasjonale: *vårt blod, vår rase* - det utvalgte folk som "skal beherske verden." (Ibid. s. 3) Om *blod og rase* forstår vi at Berggrav fremhever en av de sentrale sider ved Adolf Hitlers nazi-ideologi. Berggrav følger denne beskrivelsen opp med at resultatet av nazi-ideologien ikke vil føre frem til noe annet enn en moral av kadaverlydighet. (Ibid. s. 3)

- *Revolusjon har aldri vært en kristen glose*, er det Berggrav vil si. (Ibid. s. 5)

Den kristne visjon.

Berggrav løfter frem det som ligger ham nærmest på hjertet: Den kristne visjon, og beskriver den kristne visjon som først kommer tilsyne idet den går tvers igjennom en mørk sky, og han understreker: Den visjon som ikke mattes av mørket fødtes i Getsemane. Riktignok blir den aller mest tilspisset når visjonen skal tvers igjennom tilintetgjørelsen, lidelsen og utslettelse av alle ting som betyr noe. Men her er også det kritiske punkt hvor veiene skilles. Derfor er det at den virkelige kristne visjon fødtes i Getsemane. Det betyr det motsatte av å gi opp. (Ibid. s. 4) Når de falske visjoner oppløses og den menneskelige desillusjonering truer, da er øyeblikket for den sanne visjon, den reddende og nyskapende.

- "I mørket så vi et stort lys." Berggrav fremhever: "Kristendommens visjon er en *person*. Ikke en heros, et hode høiere enn sine like, et overmenneske, et regentgeni eller en vismann. Men en person som er ett med Gud. Og samtidig ett med de vilkår mennesker lever under.

Kristendommens visjon er en verden og et rike bestemt av denne person. Alt efter de skiftende tider og situasjoner *aktualiseres* denne visjon på ny og på ny, blir kjød og bor iblandt oss." (Ibid. s. 5) De skiftende tider er for øyeblikket her og nå, og den aktuelle situasjon er tilstanden i verden. Berggrav tenker i større perspektiv, og vil dermed ta et oppgjør med nazismen ut fra hva den kristne visjon i virkeligheten er, hva kristendommen er - som nazistene for sikkerhets skyld har programfestet. Og Berggrav fortsetter: Det er direkte feil når mange sier at hvis bare verden ble kristen, ville problemene være løst. Berggrav tar med dette enda et dypdykk ned i problemstillingen: "... det er utelukket at verden, den styrende del av den iallfall, blir kristen, for den *vil* ikke. (...) fienden er avvekslende listig som en slange og brutal som en tiger, - at vår del av avgjørelsen får uttrykk i et valg (...) Samlet i ett eneste sentralpunkt er visjonen uttrykt i korset og i den oppgave å ta sitt kors op og følge Kristus." (Ibid. s. 6)

I det praktiske menneskeliv må programmet alltid nyformes ettersom fiendens angrep setter inn på forskjellig vis og i enhver ny situasjon, sier Berggrav, og fortsetter:

"Visjonen og *veien* hører sammen i Guds rikes fremmarsj. Ofte viser Gud veien på den måte at han lar fiendens angrep varsle til oppbrudd." - Denne aktuelle situasjon presiserer Berggrav nærmere: "Angrepet idag synes først å ligge i den *falske kollektivismen*, ensrettetheten ved hjelp av masseparole og psykose, enheten hvori både mennesket blir borte og Gud forsvinner.

Kolonnementaliteten som ophever *ansvaret* og dermed ophever valget som er menneskets livssfære." Berggrav tar brutalt tak i denne samfunnsmodellen slik: "Man begynte med organiseringen, som så utviklet sig til inngjerding, uniformering, undertrykkelse, brutalitet, falsk krampaktig begeistring, og endte med å skape en "moral" hvor synd blev ideal, og ideal blev synd." (Ibid. s. 7) Berggrav er her utvilsomt inne i en beskrivelse av nazismens indre vesen og dens totalt falske "moral". Stilt overfor denne realitet "...er kristendommens praktiske oppgave å realisere Guds form for kollektivitet, og vise verden en ny vei til samfund..." slår Berggrav fast, og forklarer videre: "Kristendommens visjon skaper et fellesskap som ikke er ensrettet uniformitet. Kristendommens enhet er ikke av denne jord (...) men *forsoner* dem under korset og slik skaper frigjørelse og frihet for alt liv. Den som er bundet av Gud, gir frihet til sin neste. (...) Hvor der er forlatelse, ophører fiendskapet..." (Ibid. s. 7)

Det er *håpet* Berggrav understreker - tross alt, men han kan ikke gi slipp på striden mellom kristne, den enkelte, grupper og kirker: *Det* er dobbelt synd mot Kristus, sier Berggrav. Kristenheten må være ett for at verden skal kunne tro. Berggrav tar et siste oppgjør etter sin reise i Tyskland; "Kristus kan ikke bæres med noe moderne slagord. Han er forsoneren som *derved* blir overhodet, han er ingen diktator" (Ibid. s. 8)

Visjonen om demokratiet.

Berggrav tar for seg den kristne stillingen til demokratiet, et punkt som han mener trer frem i særlig grad i denne tiden. Som sådan har vår del av verden sett en viss tilbøyelighet til å ville gjøre demokratiet til kristendommens statsform. I januar 1939 fremstår imidlertid dette for Berggrav som adskillig mer betinget. For selv om den sunne kjerne i demokratiet i stor grad er bundet til kristen tankegang, kan demokratiet lett utvikle seg slik at kristendommen må gå imot det. Demokratiet som styreform kan dermed også lett falle til sine mer svake sider. Dette advarer Berggrav mot. Demokratiet har da også virkelig vist tendenser til å lokke med egeninteressene, endatil under navn av *menneskerettigheter*. Og han advarer: Demokratiet hviler da på det fundament at menneskene *har rett til å kreve*. (Ibid. s. 8)

Med det vil demokratiet komme til å slippe løs krefter det ikke selv kan mestre - det kan likefrem invitere til diktatur eller revolusjon. "Kravs-mentaliteten kjenner ingen grenser og ingen andre hensyn enn de selviske" slår Berggrav fast. Dette i skarp motsetning til det kristne forelegg for

demokrati slik Berggrav beskriver det; den største kristne tanke om å bære hverandres byrder.

Berggrav setter igjen motsetningene opp mot hverandre og i relieff: Demokratiet har en direkte forbindelse til den kristne visjon - de er *mer enn* likestilt!

"Det *kristne* demokrati er den glade tjeneste for hverandre, hvor det ikke spørres først om min rett og min fordel, men først om det som tjener kjærligheten" (...) "den frie solidaritet med fellesskapet og velvilligheten til å bære et offer - " introduserer Berggrav. (Ibid. s. 9)

Om demokratiet spiller fallitt, vil det innebære en nedvurdering av mennesket, som har sin årsak i en utfasing av Gud, og overlatt til seg selv respekterer mennesket ikke mennesket.

"En ny *ånd* er det eneste som kan redde demokratiet tilbake til dets frihet." sier Berggrav. (Ibid. s. 9)

Fremtidens visjon.

Vi skal vite at Gud har en plan med vårt liv, at vi må søke det og realise det, beskriver Berggrav. Den kristne visjon begynner hos den enkelte, for kristendommens utsyn går aldri gjennom massen, alltid gjennom individet. Kristendommens visjon er den å kjempe daglig med hver fiber i vår sjel mot det onde, for derved å kunne seire tvers gjennom nederlaget. Berggrav sier: "Uten den absolutte, trossig-glade tro på ham som er Herre i liv og død, er kristendommen bare en matt humanisme, en illusjon" (...) "Troen sier: den dag Herren vil, tender han visjonen i ny kraft hos det redskap han utvelger sig. Ikke fra "toppene" i samfund og kirke behøver vi å vente det. Det pleier komme fra en eller annen slags avkrokens Galilea, fra en munkecelle i Wittenberg eller fra en bondegård i Tune. Det pleier komme når det ser mørkest ut." (Ibid. s. 12)

Tross alt må det være *håpet* vi har for øyet. Vi må være kristne optimister.

4.4. "Martin Niemöller - person og symbol" (1939)

Bakgrunn

Martin Niemöller (1892-1984) var kjent i Tyskland som den store krigshelten fra første verdenskrig. U-båtkommandanten som var blitt prest. Tysklands patriot som var høyt aktet for sin uredde og heltedige krigsinnsats. Det nasjonale sammenbruddet og den gryende marxistiske revolusjon etter Tysklands erklærte nederlag i 1918 ble for Niemöller en grunnleggende krise, kan Eivind Berggrav fortelle. Den marxistiske revolusjonen var da også

Niemöller selv med på å slå ned, men med freden ble de gamle idealer oppløst.

Med Weimarrepublikken ble en ny statsdannelse etablert, og *den evangelisk-lutherske kirken* fikk ikke lenger beholde sin statskirkeposisjon som før krigen i 1914. (KoK 1939 s. 413)

I krigen hadde Martin Niemöller sett eksempler på at det å høre ordet og ha troen på Kristus som herre og frelser, hadde gjort mennesker nye, friske og sterke. Troen hadde han også selv tatt med seg som en arv fra sitt barndomshjem og klynget seg til gjennom alle livets tilskikkelser. Etter krigen utdanner Niemöller seg til prest. Han var snart på det rene med at han på denne måten også best kunne tjene sitt folk i den vanskelige situasjon som fedrelandet befant seg i etter nederlaget i 1918. (Ibid s. 416)

Martin Niemöller er dermed en aktiv og bevisst kirkens mann ved Adolf Hitlers maktovertagelse i 1933. Han hadde fulgt Hitler og partiet NSDAP fra begynnelsen, og selv stemt med partiet fra 1924. Et hovedanliggende ved hans partibekjennelse var det punkt i partiprogrammet som erklærte at "Partiet står på den positive kristendoms grunn".

I mai 1933 ble det holdt valg på tysk riksbiskop. Niemöller gledet seg over at valget falt på hans gamle medarbeider Bodelschwing. Men NSDAP reagerte raskt på dette valget. De ville ha plassert en av sine egne fortrolige fra "Tyske Kristne" i bispestolen, og holdt en i formen lovlig synode i Wittenberg, hvor de lot Ludwig Müller "velge" til tysk riksbiskop. Her var imidlertid de bekjennende kristne avskåret fra å gjøre seg gjeldende, og Ludwig Müller var en mann som Niemöller bare foraktet. (Ibid. s. 418)

Dermed kom også Niemöller til å bli en glødende motstander av nazi-statens forsøk på å kontrollere kirkens forkynnelse, og Martin Niemöller får snart et annet syn på den forventede "redningsmannen" Adolf Hitler og hans medsammensvorne. Ganske snart står Niemöller som en av lederne for Bekjennelseskirken.

I november 1933 ble Niemöller midlertidig suspendert fra sitt embede som prest for opposisjon mot arierparagrafen, men da var også hans posisjon grunnfestet i folkebevisstheten. (Ibid. s. 419) Imidlertid hadde han ikke gjort annen forbrytelse enn å tale sannhet. Men sannhet kan også være diktaturets fiende.

Martin Niemöller får dog foreløpig fortsette som prest, men nettet rundt de ikke-loyale prestene i Tyskland strammes stadig, ikke minst med prekestol-paragrafen i straffeloven, hvor alt som kunne tolkes som politikk eller kritikk av staten fra prekestolen, skulle påtales. Urett ville Niemöller imidlertid ikke tåle. Hans prekener bar preg av det, men farlig for samfunnet var han

ikke.

Den 1. juli 1937 kom det 15 politifolk til Martin Niemöllers prestebolig i Dahlem, en av Berlins forsteder. Det tyske politiet hadde rykket ut med ordre om å iverksette en grundig husundersøkelse og arrestere presten, refererer Berggrav i sin artikkel. (Ibid. s.421)

Knappt andre navn i den tyske kirkekampen skulle få slik klang som presten *Niemöller*.

Selv foretar biskop Berggrav en grundige gjennomgang av Martin Niemöllers liv og skjebne i det nazistiske Tyskland, med bakgrunn i Niemöllers bok fra 1934: "Vom U-Boot zur Kanzel". Men Berggrav oppdaterer også historien rundt Niemöller, fører den frem til året 1939, og gir sine refleksjoner i den anledning. - Et stykke tid er gått siden 1934, og adskillig er å tilføye om utviklingen i nazi-tyskland i løpet av disse årene. Berggrav vil også vise oss en side av den tyske kirkekampen og den tyske rettspraksis overfor Bekjennelseskirken som Martin Niemöller er blitt en så betydningsfull del av.

Etter måneders uthalende varetekt stod så Niemöller omsider overfor domstolen, anklaget for "opphissende taler fra prekestolen" og "ondskapsfulle angrep på stat og parti". Forhørene var etter alminnelig nazi-oppskrift blitt trukket ut under vekslende påskudd, og rettsaken mot ham ble ikke åpnet før den 7. februar 1938. (Ibid. s. 421)

Rettsprosessen mot Martin Niemöller i 1937 var ikke annet enn arrangert. Diktaturet hadde gjort det de kunne for å få så mye som mulig "på ham". Men ennå fungerte et slags rettsapparat på allmenn-nivå i Tyskland, Niemöller hadde ikke gjort annet enn å tale sannhet, men Niemöller var nå å regne som en *statsfiende* - intet mindre, mens nazi-staten forøvrig ennå søkte å holde en forholdsvis myk linje overfor kirken enn partiets samfunns-terror forøvrig. Så stor uro innen staten var da heller ikke kirken egnet til å skape.

Dommen faller 2. mars - 7 måneder etter arrestasjonen - og lyder på 7 måneders arrest.

Den kunne dermed ansees som sonet ved de 7 måneder Niemöller allerede var blitt sittende i varetektsarrest. Etter anklagens første punkt ble riktignok Niemöller dømt: For opphissende taler fra prekestolen. Dog ikke etter statsloven, men etter den såkalte "prekestolparagraf" - det skulle ikke tales politikk fra prekestolen. Det hadde vel Niemöller heller ikke gjort, men "politikk" er som kjent et tøyelig begrep.

Berggrav er skarp i sin karakteristikk, som han kjente igjen fra andre rettsaker i Tyskland: Ved at retten markerer dommen ved ikke å gi "fengsel", men "festningsarrest", betød det at "forbrytelsen" ikke var vanærende for den domfelte eller stridende mot rikets interesser.

Anklagen om "opposisjon mot staten" var dessuten Niemöller frikjent for. I samme stund som dommen ble forkynt, ville Niemöller dermed være en fri mann, uten plett på sin borgerære. Han kunne forlate rettsalen med rette, og med æren i behold.

Dommen ble forkynt for Niemöller i lovlige former den 2. mars midt på dagen. Saken hadde vakt oppsikt. Utenfor rettslokalet ventet da også mange av hans venner i spenning over utfallet - folk fra menigheten som hadde satt pris på ham, samt en rekke journalister.

Folk fikk vente forgjeves. Omsider måtte de gå hjem. På Hitlers personlige ordre var Niemöller kjørt direkte til konsentrasjonsleiren Sachsenhausen. All informasjon var dysset ned. Ingenting ble sagt. Den tyske presse-sensuren virket 100%. Men fra menneske til menneske gikk allikevel budskapet. (Ibid. s. 421)

Berggrav fremhever de tørre kjennsgjerninger omkring rettens gang, og slik rettspraksisen nå kunne manipuleres i Hitlers Tyskland: "Faktum står fast: Det menneske som av retten høitidelig var kjent å være fri mann, blev uten ny anklage, uten prøvelse, uten å få si et ord eller få vite noen grunn - rett og slett sperret inne og gjort til fange, - til sin død?" - spør Eivind Berggrav. "Husk at motstanderne - *nazi-samfunnet* - (min anmerkning)," selv hadde foretatt en månedslang undersøkelse, og at de efter dette hadde avsagt en frigjørende dom, så ser vi at denne fengsling er et unikum selv i vår tids merkelige rettshistorie." Niemöller var allikevel ikke en fri mann med æren i behold. Istedet settes han i 1937 i konsentrasjonsleir; den nye tyske form for underkuelse, for tvang og slaveri. Helten var blitt en farlig mann for "det nye Tyskland". Fra dette øieblikk av blev Martin Niemöllers skjebne, fra å ha vært en tysk kirkelig-nasjonal sak, gjort til et alment og internasjonalt anliggende." (Ibid. s. 422)

Analyse

Eivind Berggrav gir i sin artikkel et nærmere omriss av denne unike personen: Om hans samfunnsengasjement, hans kamp, hans entusiasme, presten og ikke minst han som nå fremstår som *symbolet*. Martin Niemöller var blitt et symbol for Den Bekjennende Kirke og for kirkekampen i Tyskland. (Ibid. s. 422) Tyske anti-nazister følger også med i Niemöllers tragiske skjebne, og mens hans mest berømte prekener går fra hånd til hånd i avskrifter og i illegale trykk fra 1937, blir personen Niemöller mer og mer et begrep, og et landskjent symbol på motstanden mot Tysklands nazi-diktatur. Og symbolet Niemöller spres langt ut over Hitler-

Tysklands grenser. Inntil juni 1933 hadde han vært en åndens mann i partirekkene med like stor hengivenhet til den nye nazi-staten som skulle verne de kristne verdier. Dengang fungerte det som hånd i hanske tillike med Adolf Hitlers idealiserende ord til de tyske kvinner om "*Kinder, Küche und Kirche*". For Adolf Hitler og hans mer langsiktige krigsstrategi, lå det også en klar propagandistisk tanke bak denne ideelle oppfordring: Kvinnene, barna og kirken skulle nyte særlig beskyttelse. Kvinnene skulle føde barn, ha sin omsorg rettet mot kirke og hjem og de snart utskrivningsdyktige tyske soldater, for på den måten å forøke Tysklands både åndelige og menneskelige - og dermed også landets rustningsmessige potensiale.

Om statssymboler - og Niemöller som motsymbol

"Nasjonalsosialismen har på en mesterlig måte forstått å skape psykologisk og politisk virkekräftige symboler" stadfester Berggrav (Ibid. s. 422) - vel og merke med tanke på det som fremmer deres egen sak. De tyske nazi-politikerne gjenoppdaget her et særlig middel til å påvirke massenes mentalitet, "Blod og rase" var et av symbolene, "Å reise Tysklands ære" et annet, og på hele nazi-uniformeringens standarter stod "Deutschland Erwache!" iøyenfallende sammen med sentral-symbolet: hakekorset. Kampropet "Heil" var svært så godt innarbeidet, og i partiprogrammet var programerklæringen om at "partiet står på den positive kristendoms grunn" også et virksomt symbol. Men så kommer i det hele person-symbolene tydeligere frem; først og fremst Adolf Hitler selv, hvor endatil Hitler tok den allmektige som sin allierte.

For også de kristne symbolene ble omsatt i Hitlerismens solide propagandasatsning, psykologisk og reelt. Det finner vi tydelig igjen allerede fra 1934, noe som grundig dokumenteres for eksempel i Leni Riefenstahls stort anlagt dokumentariske propagandafilm "*Triumph des Willens*", som ble tatt opp i forbindelse med partidagene i Nürnberg dette året - senere distribuert til alle kinoer. - Her tegner flyet som Adolf Hitler ankommer i, gjentagne ganger seg som skygge på bakken i klar form av et kors, og ved landingen er det som Herren selv kommer ned fra skyene - og trer frem i overveldende begeistring fra et "hav" av jublende menneskemasser. Treenigheten demonstreres inngående i forbindelse med den andaktsfulle ærseremonien i anledning feltmarskalk Hindenburgs død, hvor de "tre store", Hitler, Hess og Himmler trer langsomt frem gjennom en lang, bred gate omkranset av hundretusentalls soldater i utallige kompanier på geledd, for å gjøre sin ærefulle hilsen overfor den store Hindenburg. Senere gjennomgår hver nye hakekors-fane og standart til alle SS- og SA-kompaniene en

signingsseremoni, hvor de nye faner en etter en innvies ved berøring av den blodflekke "originale" hakekorsfanen fra ølkjellerkuppet i München i 1923. Adolf Hitler er her selv seremonimester og - symbol. (Ref.: Leni Riefenstahls film "Triumph des Willens")

Nasjonal-socialismen har gjenoppdaget et særlig effektivt middel til å påvirke massenes mentalitet, sier Berggrav, og fortsetter: "Symboler arbeider automatisk. Deres karakter av irrasjonelle faktorer gjør dem uimottagelige for argumenter og for diskusjon, - de simpelthen dominerer sinnene hemningsløst. Uten symboler var nasjonalsocialismens suksess utenkelig." (Ibid. s. 422) Berggrav lar teppet falle tilside for et av nazismens mest effektive virkemidler.

Dessuten var det viktig for Adolf Hitler å beholde seg selv som ledende symbol.

Det daglige propaganda-arbeidet i nazi-staten ble lagt opp på denne måten med tanke på at bruken av materielle eller menneskelige symboler bidro til å skape en så kraftig psykologisk effekt som mulig. Her var hver detalj nøye utpønsket, hvert bilde og hvert ord tilrettelagt, og så langt som mulig - uangripelig. Dertil viser nazi-diktaturet seg selv, med så tung saklighet som det til enhver tid lot seg gjøre å fremstille, som *symbol* og garantist for fred i verden (!)

I en slik atmosfære bør det da helst ikke dukke opp noe mot-symbol, det vil kunne bli dobbelt farlig for makthaverne, fremhever Berggrav. (Ibid. s. 422)

Begrepet "Niemöller" var i siste halvdel av 1930-årene iferd med å bli et slikt mot-symbol, sterkere jo mer Bekjennelseskirkens oppslutning økte i styrke. Det var ikke prestens uttalelser som var farlige. Niemöller var iferd med å bli en farlig psykologisk faktor i det tredje rike. Et symbol av denne dimensjon kan hverken bekjempes eller "bare" dømmes. Et slikt symbol vil bare kunne droppes i mest mulig stillhet - rett og slett for på makthavernes måte å bringes til forsvinning - med håp om at han raskt vil gå over i glemselen. Berggrav slår fast at nettopp dette er *det politiske grunnlaget* for den behandling Martin Niemöller ble gjort til gjenstand for. (Ibid. s. 422)

Slik ligger storheten hos Niemöller i hans lydighet mot Gud, slår Berggrav fast.

"Derfor ser en også hvordan denne mann, til å begynne med en glad løytnant og en (for oss andre) nokså lite sympatisk ubåtkommandant, tilsist en ikke særlig fremragende prest, vokser, forandres, omsmeltes, blir et redskap og får nye karakteregenskaper, bestemt av den Herre han tjener. Den store Niemöller er ikke et stykke natur, han er et i Guds tjeneste omskapt menneske" (Ibid. s. 413-414)

Mot-symbolet Martin Niemöllers kraft ligger nettopp i hans handlingsorienterte, viljesterke,

patriotiske og kraftfulle fortid. Bekjennelseskirken erklærte allerede i 1934 at det er Satan som driver sitt verk gjennom Tyske Kristne's "riksbiskop" Ludwig Müller (1883-1945), godt hjulpet av statssekretær August Jäger (1887-1945). Og Niemöller tok hele konsekvensen, refererer Berggrav.

I løpet av årene 1935-1937 forsøkte riktignok Niemöllers tidligere sjef fra Westfalen, superintendent Zoellner å lage et kompromiss med Bekjennelseskirken. Men her fantes det ikke rom for kompromiss mente Niemöller. For ham var de to første bekjennelsessynoder i Barmen og Dahlem og deres dekreter det avgjørende - sammenfattet i:

"Jesus Kristus, åpenbaret i den hellige skrift, er Guds eneste ord til verden. Kirken har rett til å treffe selvstendige beslutninger når det gjelder dens lære og dens indre ordning." (Ibid. s. 419)

Vi kommer under ingen omstendighet bort fra at i den tyske nazi-politikken lå forventningen om å overta styringen av kirken tidlig klar, men her var Martin Niemöllers brudd med nazi-staten total etter opprettelsen av Bekjennelseskirken.

Storheten hos Niemöller ligger i hans lydighet mot Gud, slår Berggrav som nevnt fast. Og her setter Martin Niemöller sin person tilside for sin sak. Han hadde funnet sin Herre, mens Adolf Hitler ganske omvendt tar den allmektige som sin allierte. (Ibid. s. 413) Situasjonen er da også ganske spesiell: Først fra Adolf Hitlers maktovertagelse er det at Martin Niemöller virkelig begynner å reflekter aktivt over den nye tyske nazi-staten, og ganske raskt kommer til andre slutninger enn Rikets allerede offisielle verdier. Faktisk setter Niemöller ganske snart et alvorlig spørsmålstegn ved hele den nazistiske ideologien, og avslører det offisielle åndelige nazi-engasjementet som en gigantisk bløff.

Et eksempel er fra en preken som Martin Niemöller holdt i Jesus Kristus-Kirken den 28. februar 1937, ikke mange måneder før han ble arrestert. Han prekte da over: "Mine øyne er alltid vendt til Herren". Teksten er hentet fra stedet der Jesus driver djevelen ut av en stum mann, og den stumme taler. (Luk 11:14-28)

Vi skal ikke gå langt ut i prekenen før det lyder slik:

"Vi behøver jo bare å lukke opp øynene for å se og ørene for å høre. (...) Ti djevelen var helt fra begynnelsen av en morder og løgner, og han bruker alltid og vil alltid komme til å bruke de samme metoder. Han forstiller seg som en lysets engel og en Guds stedfortreder (...) De samme som idag ikke kan få spottet den Herre Kristus nok, de er alle engang døpt til Hans navn; de har alle, eller iallfall de fleste, lovet Ham troskap på sin konfirmasjonsdag. For fem år siden var disse samme folk,

på få unntagelser nær, velvillig nøytrale. Før det tredje rike oppstod, anså de det iallfall ikke for under sin verdighet å anbefale seg selv til velvillig erindring, som den kristne tros forsvarere imot gudløsheten. Men den Herre Kristi ord godtar ikke halvheter og det lyver ikke: "Den som ikke er med meg er mot meg; og den som ikke samler med meg, han spredde!" (...) Mindre duger ikke og mere behøver vi ikke! Dette er det Jesus mener når Han midt i kampen med djevelen, om kirken, menigheten og vårt folk, roper til oss: "Salig er den som hører Guds ord og bevarer det!" Amen. (Niemöller 1939 s. 115 ff.)

Det som er feil i Hitlers nye Tyskland er at Niemöller ikke har latt seg innordne i det Tyskland hvor helst alle skal gå i samlet nazi-takt. Niemöller har begynt å sette spor etter seg. Han blir krassere i sine prekener og mer aktuell. Det kan utvilsomt skimtes irrettesettelser til de styrende. Når Niemöller endog preker fritt og uavhengig - passer ikke det nazi-systemet. Når tilbakeslagene kommer innenfor den bevegelse som han tror på - ja, da sier han fra på en klar måte. Tross den strenge sensur og det skarpe angiversystemet som er satt så grundig i system, finnes det anti-nazister i Tyskland - ikke så få forresten. En god del har endatil begynt å få øynene opp for hva nazismen virkelig innebærer. Og det finnes stadig flere som våger å smugle både prekentelekter og politiske hemmeligheter ut av landet, ikke nettopp til Rikets gunst. Enda en gang har Adolf Hitler og Joseph Goebbels (1897-1945) tatt grundig feil i sin psykologiske propaganda. Alt som kommer ut av opplysninger i hemmelighet har desto større sjanse *til å bli brukt mot systemet - og mot systemets menn*. Når Berggrav nevner den betydningen synodene i Barmen ble for "Den bekjennende kirke", er den overensstemmende med den betydning som Niemöller selv også tillar den. Den første virkelige teologiske erklæring derfra den 31. mai 1933, hadde denne begynnelse: "Jesus Kristus, slik han vitner for oss i Den Hellige Skrift, er det eneste ordet fra Gud som vi skal høre, og som vi i liv og død skal stole på og adlyde." (Hofsten s. 13)

- Det var Jesus fra Nasaret man skulle følge som Herre og Mester. Dette ble da også klart forstått av Martin Niemöller og Den bekjennende kirke i Tyskland som en politisk erklæring som tok avstand fra Adolf Hitlers totalt overordnende maktkrav. I bevisste kristne kretser fikk Karl Barths teologi en fornyet positiv bekreftelse. Imens hadde Hitler ved hjelp av *kristne løfter* latt den tyske kirke i stikken. Det samme gjaldt ved nazi-statens brutale maktmidler, alt mens kristendommen systematisk ble byttet ut med nazi-ideologiens forvrengninger - erklært som øverste lov. Imens fortsatte Adolf Hitler å benytte kirken som symbol. Han og hans stab visste betydningen av å skape eller gjøre bruk av virkekraftige symboler: praktiske, pedagogiske,

psykologiske og politiske symboler, så lenge det lot seg gjøre å fremstille dem som "*virkelige*" *symboler*. Nasjonalsosialismen hadde endatil gjenoppdaget riter og symboler som et særdeles effektivt middel til å påvirke de store massenes mentalitet. Det var ikke noe nytt i Hitlers politiske strategi, mer et psykologisk virkemiddel han alt hadde gjort seg bruk av lenge og i mange sammenhenger. Åpenbart betød kirken også et slikt symbol - innpå to tusen år gammel, og med et tradisjonsrikt nedslagsfelt nettopp i Luthers Tyskland.

At Martin Niemöller skulle kunne fremstå som et symbol, må han selv ha trodd var utenkelig. Men Niemöller var blitt farlig nettopp fordi han var prest, og på sin måte *innenfor* maktstaten. Han kunne minne enhver kristen han talte til om at plikten til lydighet ikke er av jordisk eller politisk natur, men ene og alene er gyldig der det lar seg forene med Jesu Kristi vilje. Eivind Berggrav fremhever Martin Niemöllers ubetingede og ærlige kompromissløshet, uredde og uselviske holdning, med en rød tråd i sitt liv: tjenerånden. Egentlig er dette hans eneste virkelige pasjon: å tjene sitt folk, ofre, kjempe, lide - gi av seg selv for den Gud han bekjenner seg til. Slik ble Niemöllers kraft og standhaftige motstand i kampen etterhvert selve *symbolet* - med den bagasje som rager over tilfeldig forbipasserende jordiske symboler. (Ibid. s. 418-419)

4.5. "Krigens lov" (8.2.1940)

Bakgrunn

Eivind Berggravs artikkel "Krigens lov" er datert 8. februar 1940. Berggrav oppsummerer tiden som er passert etter krigsutbruddet, men søker først og fremst etter en mulig løsning for fred mellom partene; Storbritannia/Frankrike og Tyskland. Siden september 1939 har det bare vært en helt begrenset krigsaktivitet mellom landene, så Berggrav har fortsatt det håp at partene vil kunne besinne seg og finne frem til en fredsløsning. Det påtrengende for Berggrav er nå tanken på en ny storkrig, en virkelig krigskatastrofe.

Et intenst fredshåp har da også preget verden siden den 3. september 1939. Det hadde vært flere diplomatiske og politiske forbindelser mellom landene som har erklært hverandre krig, og høsten 1939 var det flere fredsfølere dem imellom. Storbritannias ambassadør i Berlin, Neville Henderson, hadde samtaler med Adolf Hitler, hvor Henderson åpenbart gikk inn for fred. Som sådan var det riktignok en del av hans diplomatiske virksomhet, og ganske uforbindtlig for

Storbritannia. ("Med pisk og champagne" s. 176)

Også de kirkelige organisasjoner i Europa hadde denne høsten fulgt opp med sine fredsinitiativ. Det er med andre ord på det rene at det virkelig har vært reelle overlegninger mellom Storbritannia og Tyskland etter september 1939 om en løsning som hvert land ville kunne stå inne for.

Den formelle krigstilstanden mellom England/Frankrike og Tyskland hadde bare hatt et forløp på en drøy måned, da den tyske riksdagen ble innkalt til et møte den 6. oktober 1939 for å høre Hitlers redgjørelse om den utenrikspolitiske situasjonen. Denne dagen foreslo Hitler at det skulle *innkalles til en fredskonferanse*. Han presiserte at Tyskland hadde oppnådd et lojalt og vennskapelig forhold til Danmark, og fremhevet at: "Vi har ikke noe krav om endring av grensen og har avsluttet en ikke-angrepspakt med Danmark." Han viste til at Danmark og Tyskland hadde inngått en traktatfestet fredsavtale allerede i februar 1939. Videre talte Hitler om det gode vennskapet med Nederland, og at Tyskland ikke ville gjøre noen krav gjeldende overfor Belgia. Om Frankrike sa han: "Jeg har avslått overhodet å bringe problemet Alsace-Lorraine på tale." Hitler innga dermed det klare inntrykk at krig mot Frankrike i realiteten ikke var aktuelt for Tyskland. Videre slo Hitler fast at Tyskland nå ikke hadde andre krav enn å få tilbake de gamle koloniene, men at det hverken var et ultimatum eller ble fremsatt med tanke på å bruke makt.

Den engelske statsminister Neville Chamberlain ga Tysklands fredsinvitasjon fra oktober 1939 svar i en tale, hvor han blandt annet sa: "En kan ikke ha noen tillit til Hitler, men må kreve effektive garantier." Men garantier eller respons som ville kunne danne utgangspunkt for seriøse fredsforhandlinger, sa Chamberlain at konkret ikke fantes. Et *pålitelig* fredsutspill forelå heller ikke fra tysk side, og Storbritannia gjorde den reelle bedømmning at dette ikke kunne regnes som annet enn spillfekteri fra den eneveldige og upålitelige Adolf Hitler.

(Christensen s. 24)

Blandt annet ble Tysklands grenser mot Danmark og Frankrike regulert som følge av fredstraktaten i Versailles. Frankrike fikk tilbake området Alsace og en del av Lorraine som Frankrike måtte avstå til Tyskland som en følge av den fransk-tyske krig i 1870-1871. Ved denne krigen måtte også Frankrike betale Tyskland 5 milliarder francs i skadeserstatning.

Ved de tyske grensergulingene iverksatt av den seirende part etter den første verdenskrig, fikk også Danmark tilbake noe av sine tidligere tapte områder i Sør-Jylland. Det hadde vært opprør i det danske Slesvig-Holsten i 1848-1850, hvor Preussen satte inn sin militære støtte, men krigen som fulgte endte med dansk seier. Etter en ny krig mellom Tyskland og Danmark i 1864, gikk imidlertid Slesvig og Holstein tapt for Danmark. I 1920 blir den nordlige delen av Slesvig gitt tilbake til Danmark etter en folkeavstemning.

De kolonibesittelser som Tyskland hadde i 1914, ble regnet som ubetydelige og av liten økonomisk verdi, men var allikevel fratatt Tyskland ved Versailles-freden. Spørsmålet om kolonier for Tyskland i 1939

hadde nok i realiten en ganske annen agenda. Det inngikk i Adolf Hitlers større krav for "Lebensraum".
(min kommentar)

Redselen for en alvorlig storkrig fikk i disse måneder flere utspill. Dronning Wilhelmina av Nederland og kong Leopold av Belgia møttes den 7. november 1939 i Haag. Resultatet av sammenkomsten var et tilbud til de krigførende land om megling. Umiddelbart førte ikke dette meglingstilbudet frem til noe, men Frankrikes president Lebrun svarte at varig fred bare kunne oppnås ved at tysk urett ble gjort god igjen. Kong Georg av Storbritannia viste ved denne anledning til at den engelske statsminister Neville Chamberlain hadde meddelt de alliertes vilkår for fredsdrøftinger mellom England og Tyskland. Storbritannia hadde dermed enda en gang vist Hitler sin vilje til en fredsløsning. (Christensen s. 31)

- I en ny tale den 8. november sa Hitler ettertrykkelig: "Vi kapitulere aldri!" Videre kunne han i den samme talen til skrekk og advarsel si at fra den dag Storbritannias krigserklæring forelå, hadde han gitt Hermann Göring ordre om å forberede 5 års krig, dog "ikke fordi jeg tror at krigen vil vare i 5 år", var Hitlers ord denne dagen. Han hadde ikke villet gå med på å røre Polens grenser slik dette landet nå var delt mellom Tyskland og Russland. (Ibid. s. 24)

- Chamberlains forslag til en fredsløsning hadde åpenbart ikke passet.

Det er i denne atmosfære at Berggrav driver sitt fredsarbeid, som et stille kirkelig diplomati mellom Hermann Göring i Berlin og utenriksminister Edward Halifax i London.

Eivind Berggrav er åpenbart godt kvalifisert til å kunne fremsette rammer for en fredsløsning. Høsten og vinteren 1939/1940 gjorde han en vesentlig innsats som fredsforhandler og sendebud mellom riksmminister Hermann Göring (1893-1946) i Berlin og utenriksminister Edward Halifax (1881-1959) i London.

Høsten 1939 foregår det en betydelig utveksling av forslag på øverste nivå blandt kirkens menn i Norge og Europa. I den økumeniske organisasjonen "World Council of Churches" møttes tyske og svenske stabsfolk i organisasjonens hovedkvarter i Genève i slutten av september.

Den 20. oktober møter Berggrav den engelske kirkelederen William Paton, den tyske Hans Schönfeld, svensken Nils Ehrenström og den danske biskop Fuglsang-Damgaard i København. Det viktigste resultatet av det kirkelige fredsarbeidet var en nordisk kirkekonferanse som ble avholdt i Oslo bispegård 22.-23. november 1939. (Heiene s. 286)

Gjennom sine kirkelige kontakter i England og Tyskland og det nettverk han også politisk

har opparbeidet seg, har Berggravs utgangspunkt vært at han som den høyest geistlige fra et nøytralt land ville kunne ha en mulighet til å påvirke partene. Ikke minst er Berggrav opptatt av å kunne gi Tyskland et tilbud om tilbakelevering av noen av landets tidligere kolonibesittelser. Som formann i eksekutivkomitéen i "World Alliance for Promoting International Friendship through the Churches", som siden 1914 hadde drevet kristent fredsarbeid på tvers av de nasjonale grenser, og etter avtale med erkebiskopen av Canterbury, fikk Eivind Berggrav den 15. desember 1939 selv foretrede for utenriksminister Edward Halifax på hans kontor i Downing Street. (Heiene s. 287)

Den dypt religiøse Edward Halifax var en sterk fredsvenn og hadde også i stor grad vært imøtekommende overfor Tyskland, men hadde vært tvunget til å revurdere sin holdning etter Hitlers innmarsj i Praha den 15. mars 1939.

Den tyske rikspresident Hermann Göring treffer Berggrav i Berlin den 21. januar 1940. Göring er interessert i Berggravs plan, og lover å legge den frem for Adolf Hitler. (Heiene s. 275, 292-293, samt Berggrav 1960)

For Eivind Berggravs del var imidlertid de aktive forhandlingene nå i begynnelsen av 1940 avsluttet. De krigende parter antok på hver sin kant fortsatt en vente-og-se-holdning. Kunne det ennå være et fredshåp?

Fra januar 1940 holdt imidlertid Hitler forhandlinger og diplomatiske henvendelser overfor Storbritannia og Frankrike på adskilte plan, og fremhevet konsekvent at han ikke hadde noen krav overfor Frankrike, men bare ønsket et vennskapelig forhold til dette land. (Christensen s. 39)

President Roosevelts personlige sendebud Sumner Welles gjorde også et særskilt fremstøt overfor Tyskland, og møtte Hermann Göring i hans residens Karinhalle den 10. februar 1940, med tanke på en mulig fredsmegling. (Ibid. s. 45)

På dette tidspunkt hadde Adolf Hitler som nevnt allerede gitt Göring ordre om å forberede 5 års krig. Dette skremselsaspektet overfor England og Frankrike - og verden forøvrig - var under alle omstendigheter tilstede fra Hitlers side. At han i sin gjetning faktisk hadde truffet pinlig nøyaktig med tiden for det senere virkelige krigsforløpet er en sak for seg.

Analyse

Kan det ennå være en mulighet for fred, spør Eivind Berggrav ved begynnelsen av februar i 1940. - Håpet er ikke ute, men krigen i seg selv fungerer også etter *sin egen lov* - når en krig er igangsatt, representerer reverseringsmuligheten det vanskeligste stykket.

Denne høsten og vinteren 1939/1940 arbeidet Eivind Berggrav med *sitt* stille diplomati - også det et fredsforløp - med reisevirksomhet mellom rikspresident Hermann Göring i Tyskland og utenriksminister Edward Halifax i England - det Eivind Berggrav senere har omtalt som "forgjeves for fred". Med en stadig spenning mellom optimisme og resignasjon la han vesentlig tid og arbeid ned i dette prosjektet.

Slik også med artikkelen om "Krigens lov" fra februar 1940, hvor Berggrav trekker opp en skisse til et nytt fredsinitiativ for Europa. Berggrav tar utgangspunkt i statsminister Chamberlains tale 26. november 1939, hvor den sterke fredsvenn ennå skaper et skille mellom krigs-mål og freds-mål.

Det er to oppgaver man står overfor, fremhever Berggrav, ikke bare den å få slutt på våpenkrigen, men også å skape ganske nye vilkår - en forsert fredsslutning, slik at freden vil kunne fungere som en virkelig stabil fredssituasjon i verden.

- Slik gjaldt Eivind Berggravs besøk hos Edward Halifax den 15. desember 1939 enda et nytt tysk dokument om fredssamtaler som var kommet på bordet - og de betingelser som Tyskland stillet i denne forbindelse.

For England var det nye tyske initiativ imidlertid uantagelig. Ved sine stadig politiske løftebrudd hadde Adolf Hitler og Tyskland etterhvert rett og slett brukt opp sine sjanser.

- *Krigens lov arbeider som et selvdrivende urverk* ville i denne sammenheng kunne fremstå som Berggravs egen kommentar. Slik er også hans bestemte oppfatning av den vanskelige situasjon som kalles fred, og som han nøye gjennomgår i sin artikkel.

Eivind Berggrav tenker i større linjer - på den virkelig store verdenskonflikt hvor i første rekke England, Frankrike og Tyskland gikk inn i en aktiv krigssituasjon - med den utsikt verdens moderne våpen vil kunne anrette av ulykke. Stilt overfor en slik situasjon - og den var ikke usannsynlig - ville Berggrav åpenbart til det siste håpe at menneskene kunne ta til fornuft, og innse galskapen i en ny storkrig. Forsoningstanken er i denne sammenheng åpenbar og fremtredende hos Berggrav.

- Et opphør av krigen før den virkelig har tatt til, er det Berggrav ser for seg. Her viser han imidlertid til at tillitsforholdet statene imellom er vanskelige. Den engelske begrunnelse for

krigens uunngåelighet er at de ikke kan stole på Tyskland. Tilsvarende uttaler tyskerne at i denne krigen må det bli slutt på Englands forsøk på å dominere hele Europa. (KoK 1940 s. 65)

Berggrav går inn på en politisk overlegning i sin artikkel:

- Forholdet om å gi mellomstatlige *pålitelige garantier* til hverandre er blitt en hovedfaktor i denne situasjonen, fremhever Berggrav. Polens og Tsjekkias gjenreisning fremstår også som et prøvestykke på hvor langt partene vil kunne klare å nærme seg hverandre. Men dette er et av de territoriale spørsmål, om de to land skal kunne få tilbake sine gamle grenser - og det vil være et vanskelig stykke å klare opp i. Om England og Tyskland ville godta at Polens korridor og Danzig forble tysk, og likeens at Sudetenland ble beholdt på tyske hender, ville det med en gang ha en sterk innvirkning for å kunne forhandle frem en varig fred.

(Ibid. s. 67)

Kolonispørsmålet er en annen ting som Berggrav tar opp, men her mener han at koloniene på overskuelig sikt ikke vil inneha den samme betydning som partene legger i det på dette tidspunkt. Det kan ikke være slik at innflytelse i form av et rent eiendomsforhold til et hvilket som helst stykke fremmed land kan være avgjørende. I fremtiden bør det heller være tale om fornuftige handelsavtaler med koloniene. Her er Berggrav av den oppfatning at det er grunn til å tro at Tyskland ville kunne diskutere mulighetene på realistisk basis. For den saks skyld ville det kunne blitt fred hvis statene hadde evnen til i det minste å oppta ærlige samtaler med hverandre.

(Ibid. s. 68)

Nå ligger problemet i trangen til sikkerhet, en endelig og varig sikkerhet, som nok i fredstid ville kunne finne sin løsning i holdbare avtaler, fremhever Berggrav. Men når det først er blitt krig, så går det krigsmentalitet også i sikkerhetskravene. "Krigens middel er å slå", sier Berggrav, "og sikkerheten blir å slå ned motstanderen - helst for godt. Krigen fortsetter nu i første rekke fordi det er blitt krig. (...) Den faktor virker langsomt men sikkert. For hver dag skaper den nye komplikasjoner som gjør det stadig vanskeligere å skape fred."

Krigen har sin egen lov. (Ibid. s. 70)

Berggrav går nærmere inn på krigens psykologiske side, og slår fast: "...det hele ligner en tømmervase i stryket, en vet ikke hvordan en skulde få den løst. En må heller ikke begynne med å hale i en gal stokk - i dette tilfelle f. eks. problemet Hitler." (Ibid. s. 72)

- Om en lar den annen part misbruke et tilbud, vil det vise seg i angsten for at "handelen" og "prisen" lett ville kunne bli for drøy for motparten, sier Berggrav, og en slik fredsføler ville

kunne bli årsaken til at en krig bryter løs. (Ibid. s. 72)

- Krigens lov virker like sterkt i diktaturet som i demokratiet, fremhever Berggrav. Diktaturet må holde på sin prestisje, det kan ikke ta feil. Demokratiets virkemåte er mer som et skip i tungt sig. Det kan ikke snu raskt, det kan ikke vende i krappt farvann. For begge gjelder: har det først begynt, så får det fortsette - og "fortsette" vil uvegerlig bety krig. (Ibid. s. 72)

- Berggrav fortsetter: "Det er dette som gjør disse dagene så fortettet alvorsfulle. De styrende kunde funnet en løsning, men de "kan" ikke." Så lyder igjen loven: Å fortsette krigen vil bare være å gjøre den verre. - Berggrav fremhever: "Krig kan bare styrke eller styrte en diktator. Krig kan derimot ikke svekke ham." Og videre: "...alvoret i krigen mot Hitlerismen (...) er den trusel mot all rettsorden, all frihet, all mulighet for å leve sammen i Europas fellesthus som dette system betyr. Krigen er en krig mot volds-linjen i den tyske kurs. På dette punkt er det at hele verden er oprørt." (Ibid. s. 73)

De to gjensidige pedagoger - England og Tyskland - bruker begge ordet "passelig", viser Berggrav til. Oversetter man dette ordet til krigsspråk vil det si: gi motparten et slikt nederlag at han ikke dør, men blir mør og medgjørlig. Hva er så "et passende nederlag" ? Det vil bety at vi går inn i den totale krig i ordets mest omfattende mening. (Ibid. s. 74)

Berggrav avrunder sine reelle fredsbetraktninger med at: Idag er talen om fred og forhandling sunket langt under pari, til gjengjeld tales det mer og mer hissig om seier.

I dette stykket kan det vanskelig tolkes annerledes enn at hans tanker går i retning av Hitlers krigshissende taler. - Krigens lov har først og fremst bruk for løgnen. (Ibid. s. 78/79)

Den optimistiske Berggrav ser for seg at det ennå kan ligge en siste spire av håp igjen hos de europeiske folkene, at en mulighet kan tre frem. - For mennesket opphører å være menneske under krigens lov. (Ibid. s. 80/82)

Berggrav signaliserer det mellomkirkelige arbeid som vil bli satt igang; og han går ut med den formaning at Gud som kan vende *et* menneskes sinn, han vil også kunne vende folkenes sinnelag for fred. "Be og arbeid" fremhever Berggrav i denne sammenheng. De knuter som idag binder situasjonen, må kunne gå inn i en kunnskapssøken og idé-prøvelse av hva som bør kunne bli gjort for nasjonenes samliv. Et "Forbered freden", med de kristne i fremste rekke; til å be, tenke og handle konstruktivt.

Berggrav avslutter på denne måten: "I forferdelige tider kan nytt bli skapt." (Ibid. s. 83)

4.6. "Religion og Rett" (5.2. 1941)

Bakgrunn

Den 25. september 1940 holdt Reichskommissar Josef Terboven en tale i radio, der han offentliggjorde oppnevningen av et kollegium av såkalte "konstituerte statsråder", hvorav de fleste var Quisling-folk. Det norske Administrasjonsrådet erklærte han ganske enkelt som "opphørt å fungere", Kongen ble erklært avsatt, og regjeringen Nygaardsvold for "eksisterte ikke mer". Dermed var døren slått opp for Norges nazifisering, og rettsstaten var i realiteten opphørt. (Christensen s. 94) Med de nye forordninger ville en uavhengig rettsinstans ikke lenger kunne opprettholdes, langt mindre fungere normalt.

"Religion og Rett" er en gjengivelse av det foredraget som Eivind Berggrav holdt i Juristforeningen i Oslo onsdag den 5. februar 1941. Artikkelen er trykket i februarnummeret av *Kirke og Kultur* i 1941. Berggrav påpeker her de forhold han mener må være normene for et rettssamfunn.

For Eivind Berggravs må det ha vært uunngåelig at også **Hyrdebrevet** fra de norske biskoper til det nazistiske kirkedepartementet og "statsråd" Ragnar Skancke ble et element i sakens anledning. Brevet var allerede skrevet, og gikk i trykkpressen hos firma Grøndahl & Søn, samtidig som Berggrav om aftenen skulle stå på talerstolen i Juristforeningen. Men Gestapo hadde dagen i forveien - tirsdag 4. februar - klart å snappe opp korrespondansen og innholdet i Hyrdebrevet, som også var blitt referert over London radio og dertil trykt i svenske aviser. (Berggrav 1945 s. 147) Dermed var biskop Berggrav tilsagt til forhør på Victoria Terrasse onsdag kl. 17, hvor dr. Knab og hr. Kolrep stod for avhøret. Berggrav har referert forhøret nøye, men noe han ikke visste, kom ham tilfældigvis for øret da han var på vei ut gjennom kontorets forværelse: Høyesterettsjustitiarius Paal Berg var nettopp blitt arrestert.

- Berggrav var da på vei til Universitetet for å holde sitt foredrag om *Religion og rett*.
- Men foredragets siste linje ble tilføyd med tanke på det nye utslaget av brutaliteten som gjennomrystet oss alle, fortalte Berggrav. Han refererte dette senere på denne måten: "Rettens høyeste mann i Norge er fengslet fordi han holdt på retten."

(Berggrav 1945 s. 146-152 og Kravalova s. 37)

Dagen etter, den 6. februar 1941 skulle opplaget på 50.000 eksemplarer av Hyrdebrevet sendes alle norske prester i Den norske kirke, som ble bedt om å formidle det videre til

menighetsrådene. Det ønskelige var at innholdet på best mulig måte ville bli gjort kjent for menighetene. Bakgrunnen for Hyrdebrevet var nettopp: *Religionen og Retten*. Høyesteretts avgang vel en måned i forveien var åpenbart foredragets bakteppe.

- Hyrdebrevet refererer brevvekslingen mellom biskopene og det nazistiske kirkedepartementet under ledelse av Ragnar Skancke.

For formidlingen gjennom *Kirke og Kultur*, er det neppe tvil om at Eivind Berggrav selv har tatt foredraget med i den første utgivelsen etter at foredraget var holdt.

Bladet var enda fritt for myndighetenes sensur, og som tidsskrift med en begrenset utbredelse har Berggrav nok uten videre sett på publiseringen av foredraget som en del av den åpne linje som biskopene - og han selv - stod for. I en vanlig dagsavis kunne det ikke blitt gjengitt. Der fungerte tyskernes sensur uhemmet. Berggrav skriver allikevel sitt foredrag uten spesiell forsiktighet, men nøkternt og saklig, og hans meninger er både sterke og klare. Adressen kunne meget godt egnet seg til både Terboven, de konstituerte statsrådene og quislingene.

I disse dager i februar 1941, kan vi slå fast at hver detalj spiller sammen i det store oppgjør mellom Den norske kirkes biskoper og nazi-myndighetene, for samme dag som Eivind Berggrav holder sitt foredrag i Juristforeningen, var en ny, dramatisk dag i Berggravs liv: Biskopenes Hyrdebrev til menighetene i Den norske kirke var to dager i forveien levert til trykkeriet - med påaktet forsiktighet - for brevsensur var innført fra den 29. januar 1941.

Berggrav holdt sitt foredrag i Juristforeningen onsdag den 5. februar 1941.

Om ettermiddagen tirsdag 4. februar 1941 mottok Berggrav som nevnt tilsigelse fra Gestapo - det hemmelige tyske statspoliti - om å møte til forhør på Victoria Terrasse den neste dag. Hva forhøret gjaldt kunne han ikke umiddelbart vite noe om, men en forutelse må han ha hatt. Bakgrunnen var den oppsikt som biskopenes brev av 15. januar til konstituert kirkestatsråd Skancke hadde vakt, og slik det var blitt kjent på. Berggrav har fortalt at han gjorde seg sine refleksjoner under forhøret: Hyrdebrevet, med bl.a. biskopenes beskrivelse av hirdens lovløse fremtreden, svinget i selvsamme øyeblikk i trykkpressen noen kvartaler unna: Startskuddet for kirkekampen i det okkuperte Norge. (Berggrav 1945 s. 146)

Om hirden sa Knab at den hørte til det politiske system og at den som anklaget hirden, gjorde en politisk handling. Kirken hadde derfor blandet seg inn i politikken ved sin anklage mot hirden (Knab sa "angrep"). Om hirdens parole som var at de skulle "slå tidobbelt igjen" - hirdens svar på bruk av blind vold - sa han: "Det er jo ikke annet enn nødvergeprinsippet, og dette blir, så vidt

jeg husker min barnelærdom, anerkjent også av kirken..."

- Berggrav gjorde Knab oppmerksom på at dette slett ikke var nødvergerett. Kristus hadde forkastet det gammeltestamentlige "Øye for øye, tann for tann", mens hirden nå ga parolen: for én tann, tar vi ti. Berggrav reflekterte videre slik: "Hele parolen er en hanske kastet til den kristne moral." (Ibid. s. 147) Og han fortsatte: "De kan ikke komme med formelen "politikk" og si at så snart noe blir gjort i politikkens navn, det være seg løgn eller mord, da har den kristne moral og den kristne kirke ikke noe med det, fordi det er "politikk"".

Knab repliserte: "Det er ikke dere som avgjør hva politikken ut fra sine forutsetninger er nødt til å gjøre." På sin side gjorde Berggrav oppmerksom på at det ikke fantes noe i biskopenes brev som var rettet *mot* okkupasjonsmakten. (Ibid. s. 148) Avhøret varte i en og en halv time. Det var en godt innøvd nazi-lekse i Gestapos oppfatning av hva som var religion og rett.

(Skankes brev inngår i Hyrdebrevet, og er gjengitt i sin helhet som vedlegg i Berggravs bok "Da kampen kom". Min anmerkning.)

Terbovens tale den 25. september 1940 viste seg å bli signalet til Norges nazifisering. Alle andre politiske partier enn Nasjonal Samling var nå også forbudt. Arrestasjoner og fengsling uten lov og dom tok til. Rettsløsheten var i realiteten innført i Norge - nå kunne Reichskommissar Josef Terboven gi de lover og forordninger som passet ham.

Det tok ikke lang tid før noen reagerte. Symptomatisk var det at den organiserte ungdommen og idrettsorganisasjonene var først ute. Sist i september 1940 proklamert de idrettsstreik som protest mot nazifiseringen av idrettsorganisasjonene. Landets hundretusener av idrettsungdom ga rett og slett avkall på å drive konkurranseidrett. Denne streiken skulle da også komme til å vare til krigens slutt, i 4 1/2 år. Foreninger og fagorganisasjoner protesterte, skuespillerne streiket, og uroen økte over hele landet.

Den 7. desember 1940 fikk Høyesterett utvetydig beskjed fra Terboven om at den ikke hadde adgang til å prøve loveligheten av Reichskommissarens og de konstituerte statsråders forordninger i henhold til Norges Grunnlov og Haagkonvensjonen. Haagkonvensjonen av 1907 - konvensjonen som regulerte forholdet mellom land som var i krig - fastsatte at alle land som hadde ratifisert den, skulle respektere det krigsokkuperte landets nasjonale lover.

Dette ble det foreløpige klimaks i den kamp som en stund allerede hadde pågått mellom Høyesterett og okkupasjonsmakten. Den konstituerte "statsråd" for justisdepartementet, Sverre Riisnæs (1897-1988), hadde forsøkt å få fjernet de uønskede medlemmer fra Høyesterett ved å

senke aldersgrensen til 65 år. Derved ville åtte av medlemmene falle for aldersgrensen umiddelbart og kunne erstattes med andre "pålitelige" dommere ut fra et nazistisk synspunkt. Men Høyesterett stod på sin fastsatte rett - etter tradisjonell og lovlig norsk rettspraksis - til å prøve gyldigheten av de lover som ble gitt i Norge, en grunnleggende rett og en av Den norske Høyesteretts viktigste funksjoner.

I brev til konstituert "statsråd"*) Sverre Riisnæs den 21. desember 1940, meddelte Høyesterett at dets medlemmer nedla sine verv etter som de ikke lenger hadde anledning til å skjøtte sine embeder i overensstemmelse med norsk lov. (Christensen s. 115)

*) De konstituerte "statsråder" som ble oppnevnt av Reichskommissar Josef Terboven 25. september 1940, fikk ikke anledning til å benevne seg med tittelen "minister" før etter Terbovens tillatelse den 25. september **1941**. (min anmerkning. Se Kolsrud s. 152)

Nye *nazistiske* dommere ble ganske snart utnevnt til en ny "Høyesterett". Disse godkjente uten videre lover og forordninger som var i strid med norsk grunnlov. Den norske dommerforening og Sakførerforeningen protesterte. Men den nye nazistiske "riksadvokat" erklærte ganske avslørende at "Nasjonal Samling har tatt rettferdigheten i sine egne hender". Det var jo i seg selv rene ord til rette tid. Rettløsheten hadde under alle omstendigheter startet sitt vel fire år lange regime i Norge. (Christensen s. 115)

Analyse

Okkupasjonsmakten ved Reichskommissar Josef Terboven hadde tiltatt seg regjeringens, kongens og stortingets lovinstans i Norge fra 25. september 1940, og dermed lagt premissene for en ren diktatorisk styring - også av det sivile rettsapparatet. **Religionen og Retten** er foredragets tema. Hva slags rettigheter kan en okkupasjonsmakt i det hele tatt tilta seg i en rettsstat? Kan den uten videre tilta seg sine egne fortolkninger om de rettigheter som gjelder i et okkupert land? Berggrav stod så utvilsomt på fast grunn. Både Tyskland og Norge hadde undertegnet den samme konvensjon (Haag-konvensjonen av 1907) for hvilke rettigheter som gjaldt i et okkupert land. Landets lover gjelder. Landets religionsutøvelse skal foregå uten hindring. All sivil rett skal respekteres. I hovedsak er okkupantens ansvar og rettighet av ren militær karakter. Høyesteretts avgang vel en måned i forveien har åpenbart vært et godt åppropos i anledning dette foredraget.

Om rett og religion ikke uten videre har felles rot og utspring, er det noe likeartet i dets

vesen, sier Berggrav. *Retten* er også det opphøyede overfor oss menneske som vi nødvendigvis - og i rettferdighetens navn - må bøye oss for når dommen er avsagt.

- Slik står både rett og religion *over* mennesket, og samtidig kan ingen av dem vilkårlig lages eller lages om av mennesker. *Det* er forskjellen fra ganske alminnelig sedvane eller samvittighetsmakt. Den vedtatte lov og rett i pakt med tradisjonen er "...det majestetiske som fremstår med krav om å bestemme over oss." (KoK 1941 s. 65)

I foredraget tar Berggrav opp den tradisjonelle kristenretten i Norge. Det er et bevisst valg: Han ville poengtere det kristne innslaget i norsk rettshistorie. Berggrav siterer i den anledning fra Norges eldste norske landsrett - landets tradisjonsbærer på rettens område fra år 1140; som begynner med ordene: "Dette er opphavet til lovene, at vi bøyer oss for Krist." Berggrav oppsummerer dette slik: "I disse ord er grepet noe essensielt for selve rettens vesen: det opphøyede som vi *bøyer oss for*." (Ibid. s. 65) Ut fra den aktuelle situasjonen som artikkelen er blitt til i, og den kirkekamp som ennå ikke hadde fått full tyngde i Norge, tilføyer Berggrav:

"Men kirken bøyer seg for retten, kirken har intet med å bestemme over den. Merk vel: bøyer seg for *retten*, - det betyr ikke for enhver tilsynelatende rettsstiftelse. For over alle rettsbud og over all makt står Gud slik som han i sitt ord taler i vår samvittighet. Kirken er ikke rettsskapende, men samvittigheten er det. Her har vi derfor det dype menneskelige møte mellom rett og religion: i den opplyste og rettsbevisste samvittighet." (Ibid. s. 73)

- Klarere avstandstagen fra, og med en tydeligere adresse til den påtvungne, tilfeldige og nazi-ideologiserte rettsorden som er etablert i Norge i februar 1941 kan Berggrav vanskelig gi. Samtidig fremhever han begrepene *Retten* og *Nåden*, og forklarer dette slik:

"På den annen side er det klart at religion og rett er uavhengige størrelser. De må få opptre og leve helt selvstendig hver for seg. Det er en vesensgrunn hvor de møtes, men de har også hver sitt eget vesen. Hvis de blandes sammen, blir de forfusket. Retten må i sin utformning være uavhengig av religionen. Religionen vil på sin side ikke være rettslig bundet. Jus må være jus, tro må være tro. (...) Jus er *rett*, religion er *nåde*. Man har det i de to ordtak: rett skal være rett. Og: å la nåde gå for rett." (Ibid. s. 65)

I bunnen for dette ligger kirkes selvstendige og uavhengige eksistens. Berggrav gir en historisk bakgrunn for vår norske kirkes religion, vår rettsutvikling - og rettsoppfatning - samt forholdet og utviklingen mellom religion og rett. Men religion og rett er to uavhengige størrelser, påpeker Berggrav, som må få opptre og leve helt selvstendig og hver for seg. Riktignok er det

grunnleggende hvor de møtes, men de har hver sin egenart. Blandes de sammen, blir de forfusket. Retten må i sin utformning være uavhengig av religionen.

På sin side vil religionen ikke være rettslig bundet. Jus må være jus, tro må være tro. Ikke minst ser vi det i de to nevnte, sentrale begrepene *Nåde* og *Rett*.

Om religionen skulle bli til lovtrelldom, er dens frie karakter og dermed dens befrielsesevne borte, er Berggravs klare begrunnelse. Vår religionshistorie har to karakteristiske steder hvor nåden gjør opprør mot jussen i religionen. Den første er Paulus, hans opprør var å hevde den *frie nåde* i Guds handling med menneskene. Den neste er Luther som kjempet mot den katolske avlatshandel, mot å kunne kjøpe seg rett hos Gud. I dette stykket er det at Luther løfter ordene: "Av nåde er du frelst." (Ibid. s. 65/66)

På den annen side slår Berggrav fast at om retten skulle finne på å slippe sin håndfaste hevdelse av det som er rett og istedet gi seg i kast med føleri, så vil retten ganske snart bli flytende. Rett må klart og skarpt være rett. Jus og religion ville dermed rent ut kunne bli farlige for hverandre. Om de skulle sammenblandes, vil de begge bli forfusket i sin struktur. Men samtidig har religion og rett en relasjon til hverandre som ingen av dem kan unnvære. Spanningsforholdet dem imellom har ikke skarpe grenser. Overfor hverandre er de tvertimot befruktende og korrigerende. Og Berggrav fremhever således: "Rett som ikke vet av nåde, kan aldri skape rett." (Ibid. s. 66)

Berggrav trekker opp noe av rettens tidlige historie, blandt annet det sentrale hos romerne som gjorde et klart skille mellom rett og billighet, justitia og aequitas. Her merker vi oss at aequitas står over justitia. Aequitas, billigheten, representerer for de tidlige romerne det som "etter gudenes hellige vilje" er rett. Men jus er her redusert til det som med statlig tvang regulerer menneskenes innbyrdes forhold. Berggrav konkluderer i denne forbindelse med at dette således innebærer at også motivene - det personlig sjelelige - vil kreve sin særvurdering, fordi jussen som det allment gyldige i motsatt fall vil komme til kort. (Ibid. s. 66)

At jussen i så måte har sin utvikling viser Berggrav oss i den senere jødiske, greske og romerske rett. For alle er de - både den opprinnelig religion og rett sprunget ut fra samme kilde, fremstilt som "den guddommelige vilje". I Roma kom dertil en sterkere statstanke til å muliggjøre romerrettens internasjonale anvendelighet, men ord delen ble vunnet på bekostning av en svekkelse av rettens grunnkilde, det opphøyede, det som vi underordner oss. Retten ble svekket til avtaler som kunne forandres etter forholdene, eller retten kom til å gå i tjeneste hos statsmakten og dermed mistet den sin uavhengighet. I germansk utforming bygger rettstanken på

friheten som en av sine grunnvoller - på menneskeverdet. (Ibid. s. 67)

I utviklingens løp skjedde det dog etter hvert en splittelse hos grekerne og især hos romerne. Man har derved også kommet bort fra germansk rettsoppfatning, og er kommet over i det mer asiatiske-orientalske syn, hvor makten og massen er det dominerende. I germansk utforming bygger rettstanken på friheten som en av sine grunnvoller, på menneskeverdet. Der det brytes, er det en livsanskuelseskamp vi ser gå for seg. (Ibid. s.68)

Som eksempel tar Berggrav for seg utviklingen i 1800-årene. Der rettsoppfatningen løsrev seg fra den religiøse karakter, førtes den i armene på makten. Etter marxismen er rettsordenen et redskap for det borgerlige klassevelde. *Det er marxismen* som uten videre hevder at den objektive rett ikke er annet enn et utslag av *den til enhver tid herskende klasses maktvilje*.

Her viser Berggrav til at retten derfor kan endre seg med makten og således bare får betydning og verdi som maktmiddel. Rettshistorikerne viser særlig til den såkalte Wiener-skole med Hans Kelsen i spissen, som er typisk for den konsekvente separasjon mellom religion og rett. Kelsen hevder at det her bare eksisterer rett som er et maktens språk fra statens side.

Det man da oppnår er en livsanskuelses-kamp, slår Berggrav fast, og det område hvor kampen kommer til å stå, er først og fremst spørsmålet om rettens uavhengighet, fortsetter Berggrav.

- Denne strid fikk alt et klart uttrykk under Weimarforfatningen i Tyskland, da presidenten for Reichsgericht, Walter Simons, uttalte på en juridisk kongress i München følgende som er en syndig dommers vel avbalanserte utfordring til den marxistiske lære.

Han sa: "Weimarforfatningen anerkjenner i og for seg ikke noen enkelt klasses herrevelde.

Derfor har vi som dommere ikke bruk for noen sosialdemokrat som tar teoriene om klassekampen med seg opp i dommerstolen, en slik dommer ville nemlig, ikke av menneskelig svakhet, men ut fra bevisst livsanskuelse - dømme partisk." (Ibid. s. 69)

- Denne uttalelse av Simons skaffet ham mange motstandere, men han holdt fast ved den og gjorde det med dobbelt styrke da han senere hadde gjort inngående studier omkring rettens forhold i Russland under sovjetstyret. Han så da hvordan sovjet-retten er oppbygget helt og holdent på maktviljen hos proletariatet. Det vil si: På maktviljen hos det fåtall som behersker folket.

- Slik viser Berggrav bestemt at religion og rett ikke må sammenblandes. De har hver sin fulle selvstendighet og særegne struktur. Skjærer man dem løs fra dette sitt egentlige felles vesen, sitt opphav og grunnlag, blir de begge forfusket. For rettens vedkommende vil utslaget av dette være

at retten har to arvefiender, fremst den brutale ytre makt, dernest å være bundet av helt uvedkommende hensyn. (Ibid. s. 68)

Her går Berggrav inn på rettens frihet og rettens renhet. Disse to komponenter kan bare hevdes ut fra en livsanskuelse som alene anerkjenner det som til enhver tid passer oss.

- En livsanskuelse som anerkjenner høyere verdier enn dem vi selv kan skalte og valte med etter som det passer oss, er en livsanskuelse som anerkjenner det absolutte. Dette sammenfattes ved at retten må være suverén i sitt vesen, ellers er den ikke lenger rett. Den sanne og virkelige rettsfølelsen er dermed anerkjennelsen av disse høyere verdier som vi uvilkaarlig har å bøye oss for, sier Berggrav. (Ibid. s. 69)

Det paradoksale ved mennesket er at det bare vinner sin indre frihet når det bøyer seg for det som *står over* mennesket. Derfor blir ren og skjær menneskemakt rettens arvefiende. *Det er mot makten* at retten står i sin opphøyethet og krever å være ukrenkelig.

Vi er igjen på det hovedfelt hvor religion og rett berører hverandre, fremhever Berggrav og vektlegger: Et utslag av det samme er det når retten hevder at det ikke må gjøres forskjell. Det er et krav like så gammelt som vår kultur. Areopagos, den atenske stats dømmende myndighet, tilholdt dommerne å forvalte sitt embete *uten hensyn til person*. Det er det samme som vi finner igjen i religionen: Gud gjør ikke forskjell på folk.

Grunnidéen er menneskeverdet, fremhever Berggrav - og Kristi ord: "*En menneskesjel betyr mer enn den hele verden*". Det er også den ubevisste rettesnor for den rettsindige dommer; han er minutiøs i sin omsorg selv overfor den minste i samfunnet, ja - i den minste sak. Retten skal være som en kostelig perle som en verdi i seg selv og helt uavhengig av om en sak er stor eller liten. Sammen med menneskeverdet hører retten blandt det edleste i menneskets tilværelse: Dets samvittighet og dets overbevisning.

Dermed vil også en samvittighetsløs dommer være en helt utenkelig selvmotsigelse, gjør Berggrav oss tilslutt oppmerksom på. Retten gis en forpliktethet som ingen kan frigjøre seg fra og en bundethet av noe som er oss alt overordnet, som samtidig både binder og frigjør. (Ibid. s. 69)

Igjen møtes det som berører oss: Religionen og retten. Berggrav plasserer *retten* i rettsstatens perspektiv - preget som den er av kristendommens påvirkning, samtidig som han foretar en klar grenseoppgang mellom religion og rett som uavhengige størrelser.

4.7. "Når kusken er gal" (Våren 1941)

- *Martin Luther om plikten til ulydighet* -

Bakgrunn

"Når kusken er gal" er en utlegning av Martin Luthers standpunkt i plikten til ulydighet overfor den urette øvrighet. Artikkelen er identisk med det foredrag som Berggrav holdt ved en rekke prestemøter og menighetsstevner våren 1941 over et vidt område - fra Vestfold i sør til Trøndelag i nord. Foredraget fikk også en stor spredning i avskrifter. Først etter krigen ble foredraget publisert av Eivind Berggrav i boken "Staten og mennesket" (1945).

Med klar definisjon i forhold til det som var passert av nazi-statens overgrep mot kirke og rett i Norge, står *makten* som kjerne i boken. Her lar Berggrav pilene peke inn i framtiden: Har øvrigheten noen eksklusiv rett på ubetinget lydighet etter Romerbrevet 13:1-7 -?-

"Nei!" sier Berggrav, en slik ubetinget lydighet eksisterer ikke, og han finner gode begrunnelser for det i Martin Luthers skrifter. Denne sats fra Berggravs hånd var minst like aktuell da han reiste ut på sin foredragsturné med "Når kusken er gal" våren 1941.

Allerede fra NS' tilkomst i Norge og Hitlers maktovertagelse i Tyskland i 1933, hadde både Hitler og Quisling bevisst brukt kristendommen i sin propaganda - som kamuflasje. Quisling og NS hadde programfestet at "de kristne grunnverdier skal vernes", og Hitler påberopte seg både Guds vilje og forsynet når det passet ham.

Berggrav gir til motmæle på denne måten:

"Politikerne i vår tid har spent Vår Herre fremfor sin egen vogn.

Dette er Anti-Krist: I Kristi navn å drepe Kristi verk, i ly av kristendommen å underminere den. De dyktigste har hevdet å være sannhetens vitner hver gang de løy, rettferdighetens håndhevere når de voldtok, frihetens kjempere når de underkuet, kjærlighetens og barmhjertighetens budbringere når de pinte.

Dette er bare dobbeltspillet ytterste konsekvens.

Men avsløringens tid kommer for dem som har lekt bak masken."

(Berggrav: "Når kusken er gal" SM 1945 s. 29)

Nazi-statsrådene Ragnar Skancke og Gudbrand Lunde hadde en skarp samtale med Eivind Berggrav den 1. oktober 1940. Denne gangen hadde den konstituerte regjeringen lovt Den norske kirke et ekstraordinært tilskudd på kr. 100.000. Det kunne vanskelig regnes som annet enn Judas-penger. (Berggrav 1945 s. 100) Senere søkte Skancke og hans håndgangne mann "ekspedisjonssjef" Sigmund Feyling fra våren 1941 - med Paulus i hånden - å påberope seg

Kirkens lydighet overfor den til enhver tid foresatte øvrighet, alt etter sine nazi-tyske forbilder. Skolene skulle dertil ensrettes; mennesker og sjeler hjernevaskes.

De eneveldige styresett som preger det meste av historien, og Romerkirkens ikke alltid redelige maktbruk, banet etterhvert vei for Martin Luthers protestbevegelse rundt 1520. Luther gikk så utvilsomt den harde vei, talte Roma midt imot, og måtte tåle pavekirkens sterke forfølgelse. Dermed ble også den reformerte Evangelisk-Lutherske Kirke grunnlagt. Den slo straks sterk rot også i Danmark og Norge. Det var tross alt kort vei fra Tyskland, og pavekirkens endelig var det neppe få som ønsket dengang.

Respekten for styre og øvrighet stod ennå godt festet i Norge i 1930-årene, sterke tradisjoner brytes ikke så lett. Slik sett var også Den norske kirke å regne som en slags samfunnsmessig maktfaktor for folk flest - slik den fremstod i det offentlige liv.

Martin Luthers "to-regimentslære" stod for Den norske kirke som solid og vel innarbeidet. Luther var også en av Hitlers frontfigurer i Tysklands nazifisering. Nå var det imidlertid Eivind Berggravs tur til å ta i bruk Martin Luther til forsvar for kirkens uavhengighet i Norge.

På nyåret 1941 hadde alt mye av rettsordenen i Norge sluttet å virke

Romerbrevets pålegg om "lydighet overfor de styrende myndigheter" (Rom. 13:1-7), har åpenbart fra kristendommens tidligste tider satt sterke spor etter seg. Nestekjærligheten skulle gjelde like langt som til å "elske Eders fiender" (Matt. 5:44 og Luk. 6:27), om mulig enda lenger. Martyrdøden var de historisk kristne forberedt på.

- Paulus' sentrale påbud om lydighet mot øvrigheten lå også godt forankret i menighetene - eller blandt de enkelte kristne. "Å lyde Gud mer enn mennesker" (Ap.gj. 5:29) ser ut til å ha fremstått som en solid sikkerhetsventil - men i den krigstid man befant seg i, kunne dette bibelsted avstedkomme de frykteligste represalier. Det nye testamente anser staten fra rettsordenens synspunkt, var Berggravs klare innspill. Kirken har etter Luthers ord sin selvstendige rett til forkynnelse av det rene evangelium, det nazi-myndighetene hadde en så stor grad av vårhet for at kunne bli brukt mot dem.

Romerbrevets pålegg om lydighet overfor de til enhver tid styrende myndigheter, var det maktpålegget som nazi-myndighetene i Norge stadig kom tilbake til, og som de heller ikke unnlot å påberope seg overfor kirken og folket, vel og merke: til sin egen fordel. Berggravs foredrag våren 1941 kom derfor i rette tid, og var vesentlig berettiget.

Som sannhetsvitne ville Berggrav ikke påberope seg annet enn den tyske kirkereformator

Martin Luther i sin argumentasjon. Derfor hadde Berggrav allerede i løpet av høsten 1940 og vinteren 1941 skaffet seg en stadig økende samling av Martin Luthers nedtegnede materiale.

- Dette var skriv, sitaler og referansepunkter som hadde direkte referanse til Martin Luther, som Berggrav da også brukte da han våren 1941 skrev foredraget "Når kusken er gal". For å utvide sitt kjennskap til Martin Luthers skrifter trakk Berggrav til seg dosent Andreas Seierstad og sokneprest Amund Nøkleby Bentzen for å finne frem aktuelle sitater fra Luthers verker, ikke minst Luthers skrifter om den verdslige øvrighet fra 1523. Sitatene ordnet Berggrav i en samleperm som han kalte "Mitt Lutherarsenal". Og fra dette arsenal ville han hente frem det stoff han hadde bruk for. Nå ville Eivind Berggrav mobilisere reformatoren Martin Luther mot Adolf Hitler! (Voksø s. 88-89)

Et sterk åpropos var det også at Eivind Berggrav som redaktør av *Kirke og Kultur* gir den svenske biskop Gustaf Aulén (1879-1977) spalteplass i det første nummer av *Kirke og Kultur* for 1941, med en artikkel om hvor langt det kristne menneskets lydighetskrav kan sies å gjelde sett i lys av *Det nye testaments syn på staten*. Omkring de prinsipper for rettsoppfatning som Eivind Berggrav arbeidet med, hadde han mottatt nyttig informasjon fra sin svenske venn og kollega, biskop Gustaf Aulén i Strängnäs. Aulén tok også skarp avstand fra den tyske nazismen, og hadde sammen med Berggrav diskutert det nyanserte syn på Luthers teologi. Aulén var særlig interessert i spørsmålet, og passet på å komme til Oslo for å treffe Berggrav. Den offisielle begrunnelse han måtte ha for sin reise til Norge, var det å besøke den svenske menigheten i Oslo. (Norrman 1998 s. 155) Vi finner i *Det nye testamente* et dobbelt perspektiv, var også Auléns standpunkt. Der møter vi meget sterke uttrykk for den oppfatning at *staten er ordenens opprettholder*, som representant for orden i motsetning til kaos. Vi blir straks oppmerksomme på at staten her er å oppfatte som en rettsstat som er til for å opprettholde rettsordenen. Romerbrevets trettende kapittel, hvor Paulus skriver at staten som representant for "øvrigheten" - nettopp er til for å opprettholde orden. Vi skal merke oss at dette lojalitetskravet gjelder *en hedensk stat* - den romerske verdensstat - som hadde lagt under seg den kristne kirkes hjemland. Loyalitetskravet blir ikke bare motivert med frykten for den straff som øvrigheten kan la komme over den som "gjør det som ondt er", ikke bare ved harde dommer, men også i forhold til hva samvittigheten tilsier. Denne siste motivering har sitt grunnlag i det syn *at øvrigheten har sitt oppdrag fra Gud* og derfor - når den opprettholder ordenen - utfører hans vilje. Den ramme for statslivet som Paulus også utvikler, vender på forskjellige måter tilbake flere steder i *Det nye*

testamente.

De sterke krav til lydighet overfor staten har dermed også en grense: Det punkt hvor lydighetsplikten opphører, et skille vi møter *når det går religion i staten*. Det vil si når statsmakten opptrer med krav som strider mot den kristne gudstro og endatil setter seg selv i Guds sted. Da gjelder ubetinget at man "skal lyde Gud mer enn mennesker".

Åpenbaringsboken bekrefter også i sterke ord de inntrykk av den skarpe konflikt som oppstår mellom den unge kristne kirke og det romerske verdensrike. (KoK 1941 s. 15) Berggrav må ubetinget ha sett det klart at det kristne lydighetskrav overfor den nye statsmakt som på kort tid hadde tilranet seg makten, også hadde flere fasetter. I januar 1941 var sporene etter de nazistiske overgrep alt svært klare. Alt tidlig under den nazistiske ensrettingen og den tilfeldige rettsorden, visste Berggrav at det snart trengtes håndfast argumentasjon mot den skjulte faren som lå i "lydighetskravet" overfor enhver øvrighet i Rom. 13:1-7 hos Paulus.

I foredraget "Når kusken er gal" med undertittelen "Luther om plikten til ulydighet" var det Luthers to-regimentslære Berggrav ville utfordre og utforske. Det *er ikke to regimenter* som er Luthers entydige standpunkt, ville Berggravs slå fast - *det er det ene: Guds regimente*.

Analyse

Det skulle både innsikt, tankekraft og mot til for å gå i gang med en slik ny presisering av lydigheten mot staten hos Luther. For Berggrav var det ikke bare rett, men nødvendig. Han var dristig nok til å gå igang med oppgaven. I synet på staten trengte Den norske kirke en annen teologisk plattform enn den tradisjonelt innarbeidede lutherske to-regimentslæren for å kunne møte nazi-makten med håndfaste teologiske motargumenter. (Voksø s. 89) Berggrav presiserer: For Luther som for oss er det bare ett regimente og det er Guds regimente. Med de "to regimenter", det verdslige og det åndelige, ville vi være i den situasjon at vi tilhører to forskjellige herrer og har to slags lydighet. Men det ville bli den groveste forfalskning av Luther. Vi har bare én Herre, og det er bare én lydighet. (Berggrav 1945, tillegg s. 8-9) Kirken ville rent ut sagt være farlig for dette styre, ved sin formidling av hva som etter Guds ord var rett, og av rett tro. Kirken ved Guds ene regimente ville i Luther-materialet ha stoff nok til å gå til det kraftige motangrep som Berggrav i det hele gjør bruk av.

Martin Luther formulerer seg bl.a. slik:

"Det er lydigheten mot Gud alene som skal bryte gjennom menneskelig motargumentasjon. (...) For det første er det nødvendig å vite hvor og hva en kristen menighet er, for at folk ikke skal drive med rent menneskelig virksomhet (slik de ikke-kristne alltid har gjort det) i den kristne menighets navn. Det man med sikkerhet skal kjenne den kristne menighet på, er at det rene evangelium forkynnes der. (...) For menneskesjelen er noe evig, høyere enn alle jordiske ting. Derfor må den bare ledes og utrustes med det evige ord. Det er rent skammelig at noen for Guds ansikt hersker over samvittighetene etter menneskelig rett og gammel sedvane. I denne sak må man handle etter Skriften og Guds ord. For det er ikke til å unngå at Guds ord kommer i strid med menneskers lære, når den vil bestemme over sjelen." (Førsteutgaven er trykt i Weimar-utgaven II s. 408-416. Min gjengivelse er fra "Luther: Verker i utvalg III" s. 205-206)

Ved systematisk Luther-forskning, og ved sin eminente fremstilling i foredraget "Når kusken er gal" formulerte Berggrav seg overbevisende på dette punkt. Det *eksisterer intet* ubetinget bibelsk pålegg om til enhver tid å adlyde øvrigheten for et kristent menneske.

"Vi har bare én Herre, og der er bare én lydighet" er Berggravs hovedsats. Striden på jorden står mellom Gud og Satan. *Det* representerer dualismen i verdensløpet. Ser en ikke dette klart, fremhever Berggrav, kan det bli til at vi skylder Satan lydighet hvis han er innehaver av den faktiske makt. (Berggrav 1945 SM s. 219) Også Jesu ord om "Å gi gud hva Guds er, og keiseren hva keiserens er", har vært utsatt for misbruk, sier Berggrav.

- Keiseren er ingen paralell makt, som vi står i samme forhold til som til Gud. Om noen mener at vi må strekke vår lydighet til øvrigheten og bare pense over til det som direkte strider mot Guds ord i annen rekke, blir den verdslige lydighet gjort til nr. 1 og lydigheten til Gud blir den sekundære. Berggrav slår her fast: "Det eksisterer bare én lydighet. Noen lydighet nr. 2 finnes ikke. Vi står ene og alene til regnskap for Gud. All annen tale er synd mot det første bud." (Ibid. s. 220)

Luthers ord er som følger: «Gud er vår Herre, han er eneste øvrighet over alt som finnes av skapning." Det finnes altså bare ett regimente (regime): Guds regimente. Til sitt ene regimente bruker Gud i menneskenes verden organer som skal kjempe hans vilje fram og representere hans orden. I denne verden er der noe grovere og noe edlere. Også det grovere må være under orden. Ellers ville kaoskreftene råde. Berggrav forklarer videre: Øvrigheten har sitt oppdrag fra Gud i ordenens tjeneste, ikke i frelsens tjeneste - til det duger den ikke. Men begge ordniger er av Gud, begge "regimenter" er hans. (Ibid. s. 220)

Det er rettsvilkårene i Norge etter 25. september 1940 Berggrav tar for seg når han fortsetter

sin utlegning om øvrigheten og rettsstaten: "...øvrighetens gjerning er Guds alene når den utøves av en *rettmessig øvrighet*." Berggrav slår videre fast: "Uten rett finnes det ikke øvrighet av Gud. Hvis makten skal komme først og så retten, da er vi i Satans rike. ***Luther kaller det tyranniet***. Tyranniets øvrighet er som en gal kusk eller en løpsk hest."

(Ibid. s. 223) Berggrav fortsetter med å vise til Luther og til rettsstaten ved god og mindre god øvrighet som er av denne verden: Grunnvilkåret for god frukt er ordenen og retten. For Kristus blir den aller beste statsform av det onde hvis den dreper retten. Rent ut ukristelig er den statsform som tjener djevelens interesser med kaos eller med vilkårlighet.

Dette underbygger Berggrav videre ved å vise til det satanistiske tilsnitt retten da kan ta: Satan sier: Vær deg selv nok, grip alle disse riker og hersk over dem. Øvrigheten må være under Guds hånd; ellers blir den demonisk. Dette er hovedsaken for Luther.

I det hele tatt har Luther gitt nøye beskjed om de statsformer som kristelig kan godtas. Berggrav fremhever ekstraktet i disse nedtegnelsene. Luther har et klart prinsipp: Tyranniet, despotiet, det ukontrollerte enevelde er djevelens verk. Endog vår keiser, sier han, er ikke enehersker (monarch), han har kurfyrstene ved sin side, og han kan ikke begynne krig eller gi lover etter sitt eget godtykke, han er nødt til å ha fyrstene med seg. De bærer sverdet sammen med ham *og med like rett*, om de enn ikke har samme tittel.

(Ibid. s. 230)

Luther bruker faderbegrepet om den riktige regent. Det er husfarens kjærlige omsorg han da tenker på. Berggrav siterer Luther: "Hvor en herre eller øvrighet ikke elsker sitt folk, er det alt ute med ham." Og Berggrav fortsetter: "Luther hadde en tålmodig og dyp ærbødighet for øvrighet. Men han hadde også (...) en uforferdet Guds-frihet overfor all jordisk myndighet. (...) Den ytre lydighet mot styremakten betydde for ham en befrielse for kirken.", viser Berggrav til, og han avslutter sitt foredrag om reformatoren Martin Luther: "Paven var for ham antikrist i religionen, tyrannene var det i politikken. Den kristne skal imot begge løfte Kristusmerket." Mot slutten av artikkelen viser Berggrav til to Luther-sitat, som igjen underbygger hans solide argumentasjon: - For "over sjelene kan og vil Gud ikke la noen regjere uten han selv alene." Det er "djevelen som rider de verdslige herrer når de nå gjør kirken til en del av et verdslig rike."

(Ibid. s. 231)

Eivind Berggrav hadde med rette satt sitt tydelige stempel på den "øvrighet" som i foredragets stund styrte Norge. Og det solid i Luther-ånd. I det store og hele er artikkelens

Luther-sitater og underlagene for artikkelen direkte henvisninger - 26 ialt - til de spesifikke skrifter av Martin Luther som Berggrav har hentet sitt materiale fra. Denne del av Berggravs fremstilling bidrar nødvendigvis til å underbygge soliditeten i Berggravs argumentasjon i artikkelen, og inngir på sin tydelige måte seriøsiteten i fremstillingen.

4.8. Oppsummering

Etter å ha gitt et biografisk omriss av Eivind Berggrav, har jeg tatt for meg tidsskriftet *Kirke og Kultur* - som Berggrav redigerte og utgav gjennom en årrekke. Dessuten har jeg villet gi en norsk kirkehistorisk oversikt og en mer allmennhistorisk bakgrunn for den nasjonal-sosialistiske perioden i Tyskland, med den senere tvangsmessig innførte nazismen i norsk samfunnsliv som følge av den tyske okkupasjonen av Norge i 1940.

En slik oppgang av de historiske linjene har jeg ansett som viktig, idet historien som det levende liv slik det har passert både gir grunnlag og beskriver utviklingen som går forut for mitt avgrensede kirkehistoriske tema.

Det sentrale er at Berggrav var tidlig ute med sine fremstillinger, noen ganger gir han sine fremstillinger med en slik grad av nøyaktighet at vi faktisk kan synes å oppfatte hans reportasjepregede artikler som avsløringer. Og Berggrav gjør det grundig. Manuskriptet til sin første artikkel fra Tyskland i 1933 skriver han bare drøyt fire måneder etter at Adolf Hitler er trådte inn i tysk samfunnsliv som *Führer und Reichskansler*, og dermed tiltok seg all politisk makt.

Vi ser den særlige oppmerksomhet Eivind Berggrav gir utviklingen i Tyskland i årene 1933-1940, det samme land hvor han selv hentet så mye teologisk inspirasjon fra gjennom studier og utallige besøk. Det er reformatoren Martin Luthers hjemland, hvor den vestlige verden også har mottatt grunnlaget for den vesentlige del av sin kristne identitet fra, i utpreget grad i Skandinavia og Norge.

Jeg har tatt for meg de seks artiklene jeg har valgt ut, den komplette samling av Berggravs artikler med innhold fra nazi-tiden i *Kirke og Kultur*. Dertil foredraget "Når kusken er gal", som naturlig hører med i denne samlingen, idet Berggrav med dette foredraget i artikkelform setter punktum for den artikkelrekken som har vært særlig aktuell for å belyse nazismen i Tyskland og Norge ut fra Eivind Berggravs artikkeljournalistikk med de beskrivelser han gir både i tid og

tematikk for denne oppgaven. Hver artikkel er gitt en bakgrunnsinformasjon og deretter en analyse. Slik har jeg fortløpende gått frem for hver av de syv artiklene av Eivind Berggrav.

5.0. Drøfting

Versailles-traktaten var et diktat fra den seirende part. De var ført uten forhandlinger, noe som dermed ikke tillot Tyskland å tape Verdenskrigen 1914-1918 *med ære*. Intensjonen med avtalen fra seierherrenes side var å gjøre Tyskland ute av stand til å utgjøre et fremtidig trusselbilde. Eivind Berggrav har dette klart i tankene da han i artikkelen "Den tyske hasard - og kirken" sier at verden ikke hadde gitt Tyskland noe annet enn "at Europa i 15 år har latt tyskerne spise ophisselsens urter på tørt brød." (KoK 1933 s. 418)

Vestmaktenes intensjon med avtalen hadde forståelig nok vært at de ville reagere så kraftig som mulig etter den blodigste og mest ødeleggende krigen verden inntil da hadde sett.

Men de tyske krigserstatningene *var* i realiteten allerede betydelig nedskrevet. Tyskland hadde dertil fått hjelp - ikke minst i form av amerikanske lån utover i 1920-årene, spesielt i form av Dawesplanen fra januar 1924.

Med dollarstrømmen over Atlanteren fikk Tyskland faktisk en økonomisk blomstringsperiode som ga landet mulighet til å betale de nedsatte avdragene på krigserstatningene uten særlige vanskeligheter. (Lundtröm s. 28-29) Forhandlingene i Locarno mellom Storbritannia, Frankrike, Belgia, Italia og Tyskland, som ble undertegnet i London den 1. desember 1925, ga dertil en garantipakt for grensene mellom Tyskland, Belgia og Frankrike. Det ble også bestemt at Tyskland skulle tre inn i Folkeforbundet. Med dette var Tyskland tatt opp igjen i kretsen av stormaktene. (Ibid. s. 31) Det var den slette innenrikspolitikken, og tilsist verdensøkonomiens fullstendige sammenbrudd i 1929 som var den vesentlige årsaken til Tysklands økonomiske problemer fra 1930. (Ibid. s. 28)

Berggrav vil søke å forstå det politiske maktspeillet som går for seg i Tyskland. Revolusjonen er et faktum, og *hvis* det kommer en ny orden ut av det, så kan helheten bli godkjent hvis resultatet er godt, vil Berggrav si. "Dette kan høres umoralsk", medgir han, og fortsetter: "Der er sikkert også meget umoral gjemt i det. Men der er en kvint som er rett - nemlig den at så lenge alt bryter og gjærer, *ser* man bare midlene, man ser ikke motivene, hverken de personlige eller det dypere idébestemte som skal frem. Slik er det også med den høist aparte tyske "nasjonal-revolusjon". Så lenge det er usikkert hvordan den vil avklarne sig, blir også den siste vurdering

usikker. Ingen kan gjøre sig op en dom om det som nu skjer, før man ser modningen."

Nazi-politikken har fra første stund opprørt Berggrav, og vakt hans *motbydelighet*.

Intuitivt tenker han seg at her må dommen komme på en forferdelig måte. Desuten synes personene som leder det hele spill som *mindreverdige*. (KoK 1933 s. 415)

Andre av Berggravs karakteristikk, er på det tidlige tidspunkt i 1933, temmelig slående: Hitler er vanskelig å bli trygg på, mener Berggrav, men synes bedre enn sine *forferdelige* ministre. Det risikable er at jo større hele *røret* blir, jo sterkere og varigere blir psykosen, jo større sjanser får psykopatene. *Den tyske situasjon synes å mangle menn*. (mine uthevinger) (Ibid. s. 416-417)

Berggrav tar altså for seg en temmelig uryddig og uoversiktlig situasjon. Dertil en *farlig* situasjon. De som nå styrer, skal styre en stormakt i Europa.

Ettertidens dom over Adolf Hitler er blandt andre:

Man må "...anta at han har vært en sterkt avvikende personlighet, med en stor iboende indre utrygghet kompensert med en stenisk, selvhevdende og selvovervurderende væremåte. Hans tendens til utadprojeksjon er psykopatens. (...) Hans idéer passet til det tyske folket som hånd i hanske i den situasjonen Tyskland den gang var i: Skyld og ansvar ble projisert utad, egne evner og potensielle muligheter ble understreket. Hitlers oratoriske evner må ha vært enorme. Han har sikkert også trodd fullt og fast på ideene sine. Hans forestillinger, ikke minst om jødene, må trygt kunne karakteriseres som paranoiske. De er bare blitt forsterket etter hvert, og (...) Hans forestillinger om den ariske rasens overlegenhet synes også urokkelig..." (Retterstøl s. 96-97)

- Vi tør vanskelig kunne si annet enn at Berggrav treffer temmelig godt i sine tidlige karakteristikk.

Kirken var det imidlertid neppe mange som trodde ville kunne utgjøre noen viktig faktor i Hitlers nasjonalsosialistiske tankegang, men nazi-systemet har allerede brutt seg inn i kirken og vil dominere den, og det er kirken som naturlig nok ligger Berggravs hjerte nærmest i artikkelen. Det er utvilsomt at den tyske kirkes fremtid består av en naziteologi. Karl Barth som teologisk tyngdepunkt i Tyskland er rett og slett på vei ut.

NSDAP vil snarest innføre sin nye ånd i alle samfunnets organer; i presse, kunst, vitenskap - og i kirken. "Ensretting" som begrep er allerede innført i diktaturets form.

(KoK 1933 s. 425-426)

Berggrav fremhever: De "Tyske Kristne" som nå utgjør Tysklands kirkefolk er en broget sverm, et tilfeldig sammensurium uten noen som helst åndelig struktur. (Ibid. s. 432)

Alt i en artikkel i *Kirke og Kultur* fra 1927 under tittelen "Flukten fra virkeligheten", ga Berggrav en bedømmelse om hvordan mennesker og stater griper etter de gamle beruselsesmidler, *utadvendt løssluppenhet og innadvendt føleri*. Det kan se ut som det er Tyskland han spesielt har i tankene:

"Det er *underskuddsfølelsen* som fremmer flukten fra virkeligheten", sier Berggrav her. Egentlig tar han et oppgjør med tiden som er gått, men innholdet peker ganske klart også fremover: "I politikk er det derfor på samme måte stemningenes tid og autoritetsjaktens. Ikke gjennomtenkte planer, ikke linjevalg efter lang sikt kan nu lenger kastes ut i publikum og dele det i partier. (...) Man roper på diktatorer; man forakter sine like, fordi man på bunnen forakter sig selv. Man roper på en stor mann, fordi man i narkose vil se sig selv forstørret derved. (...) Det vilde hjelpe oss å se den sannhet i øinene at det er vår egen virkelighet vi prøver å flytte bort fra, den som vi skulde bygge på." (KoK 1927 s. 135-138)

Hermann Strathmann, professor i teologi ved universitetet i Erlangen, viste i sin bok *En nasjonalsosialistisk verdensanskuelse?* fra april 1931 til at en bevegelse rundt NSDAP ville føre til en total dominans av radikal art overfor den tyske kirke. (Scholder s. 139)

I den tyske *Kirchliches Jahrbuch* for 1931 presenterte Richard Karwehl sammen med Hermann Sasse at bruken av kirken som et politisk instrument ut fra den nasjonal-sosialistiske verdensanskuelse måtte kritiseres skarpt ut fra et teologisk grunnlag. I 1932 fulgte *Kirchliches Jahrbuch* opp argumentene fra året før med at bare artikkel 24 i NSDAP's partiprogram vil gjøre "en diskusjon med kirken umulig" fra NSDAP's side. (Ibid. s. 142).

- Denne artikkelen går direkte på nazistenes hat overfor jødene.

Ellers har Den tyske folkekirke stått solid på Karl Barths bibelsk-teologiske grunn. Her hadde også nazistene sine endringsprogram, som skulle forberede grunnen for en omforming av kirken til en germansk-folkelig kirke med et tydelig innslag av germansk-mytologisk tro. Hitler har alt latt sin innflytelse gripe inn overalt; i politikk, økonomi, kunst, vitenskap og religion, slår Berggrav fast: "Det ser ut til at han vil være både Bismarck, Kant, Goethe og Luther på én gang." (KoK 1933 s. 415-116)

Klart fastslått fra Berggravs hånd er også at de nære utsiktene ikke ser ut til å kunne bli annet enn en politisk kirke, en nazi-kirke. Her har "Tyske Kristne" alt vært på banen med en erklæring fra den 5. mai 1933 om at kirken ikke skulle være en stat i staten, men "i troen erkjenne den nasjonalsosialistiske stats overhøyhet". (Ibid. s. 428)

Dertil skulle kirken også bare være for "kristne av arisk rase." Berggrav fastslår bredt at

jødeforfølgelsene i det hele tatt allerede er et ugjendrivelig faktum i Tyskland - nå tas den også inn som en ordning i Den tyske kirke. En del av "troen" skal også være å godta nazismen som en Guds vilje. (Ibid. s. 434)

Blandt avvikerne av prestene i Den tyske kirke, de som holder seg utenfor nazi-organisasjonen "Tyske Kristne" og NSDAP, har det samlet seg et fellesskap av tyske evangeliske prester som på solid teologisk rett-troende grunnlag har etablert en solid opposisjon i en *fri bekjennende kirke*. Bekjennelseskirkens prester må fortrinnsvis søke å holde seg innenfor nazi-statens forordning hva gjelder "politisk eller opphissende tale fra prekestolen", den såkalte "prekestolparagrafen", men utover dette har prestene ikke latt seg bøye for nazi-diktatet. En stor gruppen av menigheter er etablert som "Bekjennende Kirke", og ironisk nok er "Tyske Kristne" nær sagt gått i oppløsning.

"På hvilket tidspunkt må den regel tre i kraft at man skal adlyde Gud mere enn mennesker?" spør Eivind Berggrav i forbindelse med den store massearrestasjonen i mars 1935, og fortsetter: Hvor går grensen mellom steilhet overfor øvrigheten og lydighet mot Gud?

(KoK 1935 s. 196)

Etter et grundig forarbeid er synoden som Den bekjennende kirke nedsatte i Berlin/Dahlem blitt enige om å samles om et manifest for sin frie kirke. Manifestet er datert den 5. mars 1935, og redgjør for Kirkens trosgrunnlag. (Hele manifestet ligger som vedlegg til denne oppgaven). Så lenge kirken har holdt seg innen loven forøvrig, har diktaturstaten ikke våget å røre nevneverdig ved den, heller ikke økonomisk. (KoK 1935 s. 202)

- Slik sett har myndighetene tross alt ikke sett seg tjent med å legge seg ut med ellers fredlige, kristne tyske mennesker, som ikke gjør annet galt enn å søke den sanne Gud.

På den annen side arbeider den tyske nazistiske staten seg fremover med sin tro; troen på den germanske myte om "blod og rase", og naturligvis troen på føreren - hvor nazistene *også* har bruk for kristendommen som myte. Nazi-lederne har registrert at Luther og den evangeliske kristendommen står sterkt i Tyskland. Det gjør også Den tyske katolske kirke, og representerer en viktig del for store befolkningsgruppers liv. Slik sett har de heller ikke våget å røre ved den tyske katolske kirke, som teller adskillige medlemmer.

- Selv blir føreren Adolf Hitler nærmest fremstilt som en guds gave til folket, som stadig tar i bruk den allmektige og forsynet til inntekt for seg, ofte som en virkningsfull del av sin hykleriske

propaganda. Nazi-diktaturet som mer og mer preger hele Tysklands indre liv, styres etter et mønster som nazi-ideologien alt mer fremhever som den "germansk-kulturelle arv". Og kirken er nazistene spesielt oppmerksomme på; den rommer tro og menneskesyn, og regnes for å utgjøre et av styringsinstrumentene for den nazistiske ideologien. Den nye staten er derfor oppmerksomme på nettopp denne virkeligheten - eller kanskje heller faren, hvis man politisk og "idealistisk" ikke holder kirkens krefter i tømme.

Diktaturet har allerede sørget for å nedlegge de kristne ungdomsforeningene. Ungdommen skal kanaliseres til opplæring i nazi-moral i Hitlers ungdomsprogram for jenter og gutter.

(Ibid. s. 200) Kirken i Tyskland fikk dermed en dobbelt front, mot statsovergrep og mot et nytt hedenskap. (Ibid. s. 202)

Den store arrestasjon av protestantiske prester i Preussen var en kraftig manifestasjon av motsetningene som den tyske kirkekamp inntil da hadde sett. Staten skapte under alle omstendigheter en handling av dramatisk karakter. (Ibid. s. 195)

Særlig grundig gikk teologen Kristian Schjelderup inn i denne delen av nazistisk overformynderi i kirkelig sammenheng. I sin bok *På vei mot hedenskapet* i 1935 sier han: "Om vi liker det eller ikke", er "et nytt menneskesyn iferd med å bryte igjennom."

(Schjelderup 1935 s. 20)

Har menneskene en visjon for fremtiden? Tiden er usikker. I januar 1939 er krigstemperaturen i Europa steget adskillige grader. Enda en gang kommer Berggrav tilbake til krigsårene 1914-1918 som bare betød en grenseløs fallitt. Så mye blod og så mye tårer til så liten nytte, og så stort tap for en hel verden. En visjon kan gå tapt i slike tider, og når visjonen er tapt, blir mennesket kynisk, må Berggrav slå fast. (KoK 1939 s. 1)

I Tyskland har de nye tekniske propagandamedier svært beleilig vært tilgjengelige for det voldsomme tyske propagandapparatet. I stor grad benytter propagandaminister Josef Goebbels seg av de to nyeste mediene *radioen* og *lydfilmen* til massepropaganda. Tysklands byer har endog store utendørs høyttalere plassert rundt for at befolkningen ikke skal slippe unna radioens spesielle propagandautsendelser. Berggrav fremhever at når menneskesinnene blir utsatt for disse ensartete maskinelle momenter, og den samme gjentagne rytme i påvirkning gjennom disse nye virkemidler, er sjansen betydelig for at det vil føre til å standardisere selve mennesket. Dette er kulturens Ragnarok, foreløpig i fred, sier Berggrav - men i væpnet fred, for alt er forberedt på

det store sammenstøtet. (Ibid. s. 2)

Senere har vi kalt slik ytre og indre påvirkning for "hjernevask", og nazistene benyttet oppskriften til dette verktøyet som de allerede hadde god trening i. Med viten og vilje skulle de produsere "det standardiserte mennesket". Det skulle også nazi-kirken gjøre, hvis den da ikke hadde møtt noen grad av motstand.

Ronald Fangen refererer den amerikanske iakttagere E. Lyons som oppholdt seg seks år i Russland. - Han reiste dit som begeistret kommunist og reiste derfra i dyp skuffelse, hvor han sier: "Mennesker som lever under diktatur er fordømt til livslang entusiasme. De vilde gjerne slikke sine sår privat. Men de tør ikke. Å være bedrøvet er jevn godt med å være forræder. Likesom soldater, dødstrøtte etter en lang marsj, må de stille på stram parade."

(Ibid. s. 3, sitat etter Fangen 1938 "Kristendommen og vi")

Hvor "visjonen" engang var, er det nå bare mørke.

Før Verdenskrigen hadde visjonen vært fred og utvikling i en moderne verden. Berggrav konstaterer virkningen av nazismens nedbrytende visjoner, med *begeistringen* som den ene pol og *hatet* som den annen, hvor borgernes gleder blir hordegleden. Her kommer Berggrav igjen tilbake til de to revolusjonstilstandene som kommunismen og nazismen representerer. (Ibid. s. 3)

Berggrav henter frem den ene visjon som har preg av demring. Det er *den kristne visjon*. Berggrav her kommer inn på, men han vil også løfte frem i visjonen om demokratiet. Demokratiet og kirken har i sin dypeste mening et felles grunnlag. Demokratiet er også bygget over kirkens ti bud, og det kristne kjærlighetsbudet om å elske sin neste. I demokratiet inngår kirken likestilt. Denne visjon er virkelighetsbundet, og forankringens vesen er tro. Den forsoner menneskene av denne jord under korset og skaper frigjørelse for alt liv. Den som er forbundet med Gud, gir frihet til sin neste.

- Den kristne visjon som ikke mattes av mørket fødtes dog i Getsemane. Så var også denne visjonen som fosforet - som nettopp her ble den lysende. (Ibid. s. 4)

Berggrav formaner oss: Kristendommens utsyn går aldri gjennom massen - alltid gjennom individet.

Presten Martin Niemöller opprør overfor nazistene og de "Tyske Kristne" var klart alt fra sommeren 1933, da han gikk med i ledelsen for Bekjennelseskirken. Tidligere hadde han støttet

NSDAP i sin iver etter å bygge opp igjen det tyske rike. Og ærlig nok mente han at skolen og kirken måtte bli arnesteder for de skapende livskrefter i tysk liv. (KoK 1939 s. 415)

Berggrav tar for seg det særskilt tyske uttrykk ved Adolf Hitler og Martin Niemöller, der deres historie er felles fra Verdenskrigen 1914-1918, med idealet som å føre kommando, og selv å være under kommando. For Niemöller var det å høre en kommando, et ord som krevde lydighet. Men Niemöller avslørte nazismen. For Niemöller ble det også et særkjennetegn etterhvert å søke en dypere forankring i Guds ord og menighetens samfunn, da han begynte på prestestudiet etter sin militære karriere. Det var en skjebneavgjørelse, slår Berggrav fast, og han valgte å følge tjenerlinjen i sitt sinn. Niemöller fant sin Herre i det ord som krever lydighet mot Gud, mens Hitler tok den allmektige som sin allierte. (Ibid. s. 412/419/413)

Fra 1933 bød nazi-staten på helt nye utfordringer, hvor Niemöller stod urokkelig fast ved sin avgjørelse. Flere ganger ble Niemöller suspendert fra sin prestetjeneste, men Niemöller nektet å godta noe kompromiss. Han ville heller ikke ta noe tilbake. Bekjennelseskirkens avgjørende punkter stod han fast på:

1. Jesus Kristus, åpenbaret i Den Hellige Skrift, er Guds eneste ord til verden.
2. Kirken har rett til å treffe selvstendige beslutninger når det gjelder dens lære og dens indre ordning.

Mange innen kirken mente at det ville være mer å vinne ved forhandlingsvillighet.

Niemöllers svar var "Nei". Her ble han *vekkeren*, hans ord ble hørt, og det satte saken i det rette perspektiv for mange. (Ibid. s. 419)

Niemöller var iferd med å bli det virkelige *symbolet* på motstandskampen som Bekjennelseskirken i Tyskland førte. Menigheten vokste, sjelesorgen tok voldsomt til, og han gikk mer og mer opp i sitt arbeide. Niemöller får holde på som prest i enda noen år.

Men forandringene er brå. Året er 1934. Adolf Hitler har innkalt til et møte med en gruppe ledere for Bekjennelseskirken. Kirken var viktig for Hitler, så derfor kommer møtet istand med føreren selv tilstede. Hitler må nødvendigvis også ha kjent godt til Niemöllers helte-bragder fra Verdenskrigens dager, og selv hadde Martin Niemöller fått utgitt en selvbiografi dette året, *Vom U-Boot zur Kanzel*. "Riksminister" Hermann Göring trer inn og ber om å få spille av en plate. Det er et opptak av en telefonsamtale som Niemöller har hatt med en god venn om morgenen, hvor han lar sin forakt gå utover politiske personer og statens forhold. Forhandlingen ble brått avbrutt ved en eksplosjon fra "Der Führer". (Ibid. s. 420)

Men diktaturet har også avslørt seg. Vanlige telefonsamtaler er ikke lenger private. Enhver person kan nå avlyttes som samfunnsfiende.

Niemöller arresteres fra sin prestebolig utenfor Berlin og bringes til fengsel den 1. juli 1937.

Det blir lange forhør under skiftende påskudd. Tiltalepunktene lyder på:

- 1) "Opphissende taler fra prekestolen"
- 2) "Ondskapsfulle angrep på stat og parti - opposisjon mot staten"

Det var åpenbart viktig å holde Niemöller i fengsel, men Niemöller blir i det vesentlige frikjent. Den utholdte varetektsarrest på syv måneder ansees som straff, og Niemöller er å anse som en fri mann. Her griper diktaturets andre og mer brutale metoder inn: Niemöller blir ført fra tinghuset etter opplesning av dommen og kjørt direkte til konsentrasjonsleiren

"Sachsenhausen", hvor han blir sittende til frigjøringen i 1945. (Ibid. s. 421)

Niemöllers tilfelle var langtfra enestående. Men han var så kjent i Tyskland, at en skinnmanøver måtte foretas. Niemöller er altså ikke den eneste, men er en av dem som ville stå oppreist mot overmakten og fikk lide for det. Det er flere. Mange flere. De fleste er uten navn. Dietrich Bonhoeffer er en annen kjent skjebne, han klarte å holde det gående ennå noen år, men overlevde ikke fangenskapet.

Bonhoeffers overordnede standpunkt var at hans tilstedeværelse der og da blandt sine landsmenn var det eneste riktige. (Johansson s. 84 ff.)

Tilsist var det fengsel fra 1942. Kanskje visste han for meget? Var han med i et komplott som ville rydde Hitler av veien? Noe annet hadde ikke nazistene på ham, men utgangen var at han selv måtte ryddes av veien. Det skjedde så sent som i april 1945. Den nazistiske filosofi var enkel og primitiv i så måte. Nasjonalsosialismen skapte et samfunn bygget opp av løgn - med skremmel, terror og død som virkemiddel.

Sett i dette perspektiv er Niemöller et *mot-symbol* - et seiersmerke over motkreftene til menneskers ondskap: nazi-diktaturet og dets brutale metoder. Tenk om han *ikke* hadde talt, fremholder Berggrav. Niemöller ble drivkraft og vekker for en hel nasjon. Det er en langt annen sannhet enn destruktive løgn-sannheter bygget på falskt grunnlag. (KoK 1939 s. 423)

I et forhør med Heinrich Himmler og Josef Terboven på Skaugum - kronprinsfamiliens bolig i Asker, annektert til Terbovens private residens - torsdag den 13. februar 1941, forteller Berggrav om sin ganske spesielle anledning til selv å spørre etter Martin Niemöller. (Berggrav 1945 s. 169) Himmler kom inn på noe om martyrer. "Det er ikke lenger mulig å bli martyr i våre dager," sa han vendt til meg. "Det sørger vi for. Vi gjør det slik at denslags folk blir glemt. Se for eksempel Niemöller." Berggrav svarte: "Han huskes merkelig godt. Når jeg som biskop i Hålogaland møtte

enkle fiskere, var gjerne et av deres første spørsmål: Har De hørt noe om Niemöller? Han er gått inn i folkets tanke. Derfra drives han ikke lett ut." Himmler repliserte tilbake: "Ingen husker ham mer i Tyskland. Det er bare i utlandet at det enda er et blaff omkring hans navn. (hviskende) - Og jeg kan love at han aldri skal slippe ut." (Berggrav 1945 s. 174)

Det er februar i året 1940. En høst med krigstilstand i verden er passert. Men partene har i liten grad kjempet. Kan det allikevel være mulig for verden å unngå en ny, stor krigskonflikt.

Eivind Berggrav har brukt av sin tid denne høsten og vinteren til et fredsinitiativ. Kan det nytte? Så altfor mange svarer "Nei". Men det er et svakt lys av håp - for dem som ikke bare vil se verden i svart og hvitt. En liten gnist av tillitsforhold landene imellom - fiende og venn imellom. I seg selv er det bemerkelsesverdig at Eivind Berggrav, som en geistlig fra et litet, nøytralt land får innpass på politisk topp-plan hos fiendtlig innstilte stater imellom, slik han har fått hos rikspresident Hermann Göring i Tyskland og utenriksminister Edward Halifax i England. Men for Berggrav har dette vært en realitet.

Kan det bli fred -?- Det synes å bero på forholdet mellom tillit, moral og politikk. I dette skjæringspunktet burde vel de få ledende menn i en verdenskonflikt kunne komme til en forståelse. Flere statsledere har også vært på banen, i all hovedsak med utsendinger på høyt offisielt eller diplomatisk plan. Fredsfølere er blitt gjort, offisielt og uoffisielt. Fra begge sider av konflikten ved begynnelsen av krigen er det blitt sagt at ingen hadde til hensikt å ødelegge hverandre, man ønsket å se frem til en samarbeidspraksis.

Berggrav stanser opp ved de to hovedfaktorene i selve krigsutbruddet, det politiske og det moralske.

Adolf Hitler er den statsleder en ikke kan stole på. Han har minst to agendaer samtidig; det har partene fått demonstrert så altfor ettertrykkelig. Dette er Englands ord.

Vil virkelig Tyskland kunne gjøre en hel verdensdels grunnleggende eksistens umulig ved spørsmålet om mangel av tillit. De to sentrale stater Polen og Tjekkosllovakia kan vel i det minste få tilbake sine gamle grenser -?- Nei, det er ikke mulig slår Adolf Hitler fast, og i Tyskland gjelder bare hans ord. (Heiene s. 293)

Berggrav vil ikke slå seg til ro med det.

Om ikke de gamle koloni-spørsmålene for Tyskland kunne løses? Verden er jo ikke lenger i et slik eiendomsforhold til kolonistatene som tidligere.

En krigssituasjon uten særlige krigshandlinger foreligger - men med en eksisterende krigstilstand.

Og i det vesentlige ser ikke partene ut til nevneverdig å ville fire på sine standpunkter. Men krigen er der. Det ser ut til å være en ren lovmessighet innbundet i situasjonen - en slags "Krigens lov".

- Hverken de territoriale eller de koloniale spørsmål burde være uløselige, mener Berggrav; hvis landene bare ville tale ut med hverandre. Men de vil ikke. Fred på grunnlag av forsonende samvirke ville vel være en bedre løsning - enn krig.

Berggrav må slå fast: England føler seg som gjenstand for et bedrageri hvor landet selv er blitt gjort til bedrager. Tyskland beskylder England for dets gamle maktarroganse og at det vil dominere hele Europa - hele verden for den saks skyld - i kraft av sitt imperium.

Om Tyskland må Berggrav slå fast at krig bare kan styrke eller styrte en diktator. Krigen kan derimot ikke svekke ham. En svekket diktator er ingen diktator. Så må det bli en lang krig.

"Hitlerismen" er en trussel mot all rettsorden, all frihet, all mulighet for å leve fredelig sammen i Europas felleshus med alt hva det betyr.

Krigens lov har først og fremst bruk for løgner, kan Berggrav konstatere. Ikke bare i propagandaens direkte og bevisste form for løgn: forvrengelsen, fortielsen, overdrivelsen. Ennå tydeligere viser det seg hvis en til slutt må lyve ennå mer for seg selv, lyve så en selv tror det. Dette tar en viss tid, men *krigens lov* har jo nettopp denne gang fått virke ved hjelp av tid.

Berggrav vil helst tro at det ennå må kunne finnes en gnist av håp.

- Det er symbolsk at et totalt mørke senker seg over Berlin og over London hvert eneste døgn, bemerker Berggrav. Lyset står der ferdig til bruk, men det er slukt. "Folk stavrer sig frem og trøster sig til de små lommelyktene de må bruke i et knipetak. Finnes det så meget som en slik lommelykt-sjanse for freden?" Berggrav må omsider medgi: "De nøitrale offentlige fredsappellers tid synes å være forbi. De krigførende tåler mindre enn før noen innblanding".

(KoK 1940 s. 81)

Men muligheten av et samvirkende Europa ligger idag som en spire av håp i folkene.

Berggrav prøver å være optimist - om det enn er vanskelig.

Etter den tyske okkupasjonen av Norge i 1940 ble det snart klart at det også på det kirkelige område i Norge måtte bli en forandring. Det religiøse livs rettigheter var imidlertid beskyttet av Haag-konvensjonen. Berggrav visste av erfaring at den tid ville komme da nazistene nødvendigvis *måtte* avsløre seg. Rent midlertidig sa tyskerne seg rede til å ville overholde Haag-

konvensjonens ord, slik som Josef Terboven "lovte" i sin offentlige tale den 1. juli 1940 på slottsplassen i Oslo. Det var en foreløpig avledende manøver. Derfor var det ikke minst viktig at Den norske kirke selv kunne vise at de også ville overholde reglene. Slik sett kunne Terbovens ord om at Norge skulle få ha sin virksomhet i fred, i det minste gi en midlertidig utsettelse. (Berggrav 1945 s. 80)

De foreløpige løfter om en slags kirkelig fredstilstand i okkupasjonstidens første måneder, er resultatet av (I) Administrasjonsrådets arbeid, (II) tyskernes bevisst "vennskaplige" linje i de første okkupasjonsmånedene, samt (III) de svært dårlige erfaringer som tyskerne hadde fra sin egen kirkekamp. Det skulle ikke vare lenge før signalet om særlig aktpågivenhet og forberedelse til kirkekamp også måtte komme i Norge. Alt den 25. september 1940 ved Terbovens utnevning av sine konstituerte statsråder - alle nazi-sympatisører, og de fleste medlemmer av Vidkun Quislings parti "Nasjonal Samling".

Berggravs foredrag "Religion og rett" i Juristforeningen den 5. februar 1941 ble holdt i en atmosfære ladet av spenning. Høyesterett hadde få uker i forveien nedlagt sine verv. Kort tid før møtet i Juristforeningen var høyesterettsjustitiarius Paal Berg blitt arrestert, og Berggrav ble hentet til et langt forhør hos Gestapo like før han skulle holde sitt foredrag. Dagen i forveien var biskopenes Hyrdebrev i hemmelighet bragt til trykkeriet. Det kom til å signalisere kirkens begynnende kamp for alvor. Eivind Berggravs foredrag kunne ikke vært nøyere synkronisert; nettopp nå inviterte det til samling om rettens ukrenkelighet.

Når Berggrav i sitt foredrag poengterer "det opphøyede som vi bøyer oss for" ved selve rettens innerste vesen - viser han til det retten har som felles grunnlag med religionen. Men rett og religion kan ikke blandes sammen, sier Berggrav, men de har det til felles at de står over mennesket og virker forpliktende for mennesket. For her finner vi også rettens samme røtter som i religionen, roten i "det hellige". Berggrav fremhever denne "felles vesensgrunn" som av Gud er "all retts stifter og opphav". Naturretten så vel som rettsstaten har ifølge Berggrav sin opprinnelse i Gud. Herfra henter retten sin hellighet og uavhengighet.

Tankene og strategien bak denne dobbelte linje var typisk for Eivind Berggrav. I et tilbakeblikk på kirkekampens begynnelse, skrevet i juni 1944 (mens han satt under arrest), sier han: "Vi måtte begynne i det som syntes å være periferien. Nazistene er fiender av Kristi kors under vennskaps maske. Deres system er anlagt på et omfattende sjelebedrag. Dette bedrag gjelder ikke bare den spesielle kristne tro, men også hele kristendommens livssfære: sannhet, rett,

redelighet og menneskeverd." (Austad/Voksø s. 90-91)

Her gir Berggrav oss en historisk og aktuell bakgrunn for vår norske kirkes religion, vår norske rettsutvikling - og rettsoppfatning - samt forholdet og utviklingen mellom religion og rett:

Innbyrdes samspill, likheter og ulikheter samt hvordan de to folkelige begrepene religion og rett uvilkårlig også har dannet to ganske adskilte vitenskaper - men samtidig har fått å ha vesentlige sammenknytningspunkter. Berggrav er særlig klar på at det ikke vil være mulig å se det ene uten også å se det andre.

Krigsvirkeligheten i Norge har med seg den livsanskuelse som Berggrav alt sitter med et solid erfaringsgrunnlag til å mene noe om. Da kjenner Berggrav det som en plikt å gjøre seg enda kraftigere gjeldende som del av Den *norske* kirkes vel innarbeidede ledelse. Slik sett er dette enda en mulighet til å tale menneskets kjødlige maktbegjær midt imot, som Luther i sin tid gjorde det. Nå tar Berggrav selv Martin Luthers oppskrift i bruk. Berggrav vil løfte Luthers fortolkning av Guds ord dirkete inn i sin argumentasjon mot kirkens motstandere - om *plikten til ulydighet* for den kamp han aktivt fører for sin kirke. (Berggrav 1945 SM s. 219) Ved systematisk Lutherforskning, og sin fremstilling i foredraget "Når kusken er gal" formulerer Berggrav seg overbevisende på dette punkt. Det *eksisterer rett og slett intet ubetinget* bibelsk pålegg om å adlyde øvrigheten til enhver tid for et kristent menneske.

(Ibid. s. 223) Allerede dagen etter krigsutbruddet, den 4. september 1939 sa den engelske statsminister Neville Chamberlain i en radiotale til det tyske folk at Englands kamp var rettet mot et tyrannisk og falskt regime. (Lundström s. 136)

Et sterkt àpropos var det også at Eivind Berggrav gir den svenske biskop Gustaf Aulén spalteplass i det første nummer av *Kirke og Kultur* for 1941, med en artikkel om hvor langt det kristne menneskets lydighetskrav kan sies å gjelde sett i lys av *Det nye testaments syn på staten*. - Vi finner i Det nye testamente et dobbelt perspektiv, fremholder Aulén, som gir sterkt uttrykk for den oppfatning at *staten er ordenens opprettholder*, som samfunnets representant for orden i motsetning til kaos.

Vi blir straks oppmerksomme på at staten her er å oppfatte som en rettsstat som er til for å opprettholde rettsordenen. Romerbrevets trettende kapitel, hvor Paulus skriver at staten som representant for "øvrigheten" - nettopp er til for å opprettholde orden, men altså med krav om lojalitet mot statsmakten. (Berggrav 1945 SM s. 220)

Men dette kravet gjelder *en hedensk stat* - den romerske verdensstat - som hadde lagt under seg den kristne kirkes hjemland. Loyalitetskravet blir ikke bare motivert med frykten for den straff som øvrigheten kan la komme over den som "gjør det som ondt er", ikke bare ved harde dommer, men også i forhold til hva den kristne samvittigheten tilsier.

Vi merker oss at denne siste motivering har sitt grunnlag i det syn *at øvrigheten har sitt oppdrag fra Gud* og derfor - når den opprettholder ordenen - utfører hans vilje.

Den ramme for statslivet som Paulus utvikler, vender tilbake på forskjellige måter flere steder i Det nye testamente.

Kravet om loyale borgere overfor et satanistisk statsstyre får dermed sin klare grense: der hvor lydighetsplikten opphører. Dette er det skille en for eksempel møter *når det går religion i staten*. Det vil si når statsmakten rent ut opptrer med religiøse krav som strider mot den kristne gudstro og setter seg selv i Guds sted. Da gjelder det ubetinget at man "skal lyde Gud mer enn mennesker". Åpenbaringsboken bekrefter også til fulle det inntrykk av den skarpe konflikt som med dette oppstår mellom den unge kristne kirke og det romerske verdensrike.

(KoK 1941 s. 15)

Berggrav må ubetinget ha sett det klart at det kristne lydighetskrav overfor en ny statsmakt som på kort tid hadde tilranet seg makten, utvilsomt hadde flere fasetter. I januar 1941 var sporene etter den nazistiske stats overgrep alt svært klare - inkludert en statsleder som hadde satt seg selv i Guds sted - det Luther kaller tyranniet.

"Den som tier, gjør seg medskyldig" sier Berggrav. (Berggrav 1945 SM s. 224) Og det er "djevelen som rider de verdslige herrer når de nå gjør kirken til en del av et verdslig rike."

(Luther-henvisning: *Preken 1540*. WA 49,30) (Ibid. s. 231)

6.0. Konklusjon

Jeg har søkt å finne de fremtredne punkter i Eivind Berggravs artikler fra en skjebnetid i tysk og norsk historie gjennom årene fra 1933 til 1942. Det som blir viktig for Berggrav, er at hans interesse for Tyskland og den tyske kirken, også blir en naturlig følge for hans engasjement når han som Den norske kirkes primas og biskop i et tysk-okkupert fedreland selv må ta de alvorlige konsekvenser av dette faktum.

Når det viser seg at Berggrav har både viljen og evnen til helt og fullt å sette seg inn i alt han anser for rett, blir Eivind Berggrav også veiviseren i kirkens saker.

Nettopp her bygger Eivind Berggrav noe vesentlig av det fundamentet som skulle bære hans arbeid med forståelsen av den nazi-tyske utvikling og den tyske kirkekampen, som senere ble til motstandsarbeidet i Norge: Det er hans religionspsykologiske grunnlag kombinert med innsikt og kunnskap om menneskelivet og politikk som gir noe av svaret.

At vi tar vår tro og vårt religiøse grunnlag med oss inn i hverdagslivet er det som vil kunne sies å ligge innenfor Eivind Berggravs helt sentrale og observante tankesett. Menneskesinnet må nødvendigvis være reflektert om alt som angår vår tro og ta med seg aktuelle tegn i tiden, signaler vi oppfatter som gode, som farlige, som skjebnesvangre eller illevarslende for det liv vi lever - den Guds gave har vi å forvalte.

Vi må kunne trekke refleksjonene med oss, legge dem til vårt erfaringsgrunnlag, i særlig grad der den erfaring vi mottar vil kunne gi oss viktige eller avgjørende bidrag for vår videre gjerning.

Slik er det at Eivind Berggrav - i de artiklene jeg har villet arbeide med - systematisk trekker ekstraktet av den kunnskapen og de erfaringer han har gjort med seg videre, til han nesten i detalj allerede *vet* det som senere ville måtte gjenspeile seg i hans eget fedreland fra april 1940 i det nazi-styrte Norge. Ut fra dette kan han så legge sitt eget til; sålenge ordet ennå er noenlunde fritt, eller de hemmelige kanalene med rettskafne nordmenn *og tyskere* lar seg etablere og kommer i funksjon. Med Berggravs systematisk opparbeidede kjennskap om nazismens vesen og nazistenes lynne, dets psykologi og brutale sider, kommer han stadig okkupasjonsmakten og de norske nazistene i forkjøpet.

I det stykket tenker eller handler Berggrav før motparten med sitt maktapparat har rukket å trekke *sine* slutninger, eller har frembragt fornuftige konsekvenser av sine forehavender.

Vi kan også finne en lignende, parallell utvikling: Nazistene handler, men uten å sitte med svaret

eller våge å erkjenne hva de har begitt seg ut på. På sin side kan det da se ut som om Eivind Berggrav alt langt på vei kjenner konsekvensene, og har forberedt sitt og Kirkens handlingsprogram. Det er som om Eivind Berggrav ofte programmessig ligger *ett trekk foran* sine motstandere i det norske krigsspillet etterhvert som krigspropagandaen, nazifiseringen av land og skole, ensrettingen og den harde linje i den nazistiske samfunns- og kirkepolitiske utvikling skrider frem.

Vi finner Berggrav dertil i forsoningens sak overfor fienden, der det er tjenelig for å finne redelige forhandlingsløsninger i vanskelige situasjoner. Særlig kan vi se nettopp dette i saken omkring Administrasjonsrådet i april 1940 og forandringen av Kirkebønnen høsten 1940.

Terboven var tilstede i Adolf Hitlers hovedkvarter i Berlin den 13. desember 1941.

Hitler holdt en utredning om kirkene og verdensreligionene, og sa blandt annet:

"Jeg blander meg ikke inn i trossaker. Og derfor kan jeg heller ikke tillate at de geistlige legger seg opp i verdslige saker. Den organiserte løgn må tilintetgjøres. Staten må være absolutt eneherskende. I mine yngre dager trodde jeg at brutal kraft var det eneste middel til å oppnå noe. Siden er jeg kommet til at det kan være på sin plass å gå frem med mer list og lempe. Når et tre er råttent i roten, faller det over ende. (...) Kristus var arier. Men Paulus brukte hans lære for å mobilisere underverdenen og organisere før-bolsjevismen." (Gran/Hoff s. 134)

Det er viktig å være på det rene med at Eivind Berggrav til enhver tid hadde gode medhjelpere; noen kom han selv frem til, andre kom til ham. Innen kirke og skole fant vi den store solidariteten, hvor nesten alle synes å være ressurspersoner som stod og falt med motstandens sak. Sammen med gode krefter var Berggrav med på å skape en skarp og holdbar front mot fienden i kirke og skole, bygge motstandsmoral og vokte loven så godt det lot seg gjøre, samt verne barn og ungdom mot nazifiseringen.

Terboven var også tilstede hos Hitler den 5. mai 1942, hvor Hitler fremhevet:

"Jeg er glad for at jeg i Gauleiter Terboven har funnet en mann som er skikket til å lede et av de vanskeligste Reichskommissariatene, nemlig Norge. Han sa til meg senest i dag, at hvis han slapper av ett øyeblikk, er det akkurat som om han er kommet ut i kvikksand. Han var for eksempel nødt til å arrestere de av de norske lærerne som innbiller seg at de kan sabotere tiltak som Overkommandoen har truffet avgjørelse om. Nå har han satt dem til å bygge befestninger." (Ibid. s. 379-380)

Med sine senere utspill overfor Josef Terboven, Vidkun Quisling og flere av deres medløpere, klarte Berggrav å etablere forbindelser eller finne løsninger som ofte betød en bedre utgang på en sak enn om Berggrav hadde unnlatt å ta tak i saken. En detalj er at i Norge sparte tyskerne omsmeltingen av kirkeklokkene for å skaffe krigsindustrien metall. Det var et resultat av Berggravs initiativ overfor Terboven.

Over alt dette finner vi Den norske kirkes sak, som er det Eivind Berggrav systematisk og

fortløpende arbeider med. Men vi kan også se at hver og en av disse enkeltheter griper inn i hverandre og kompletterer hverandre. Tilsist gjaldt det kirkens motstandsarbeid; Hyrdebrevkampanjen i februar 1941 og *Kirkens Grunn* i mars og april 1942.

En annen hovedsak er også blitt stående etter Berggrav i hans arbeid i kirkekampen. I 1941 gav Berggrav en ny forståelse av Luthers øvrighetsforståelse. (Voksø s. 88)

Det gjaldt å vise at den tradisjonelle oppfatning av "toregimentslæren" ikke ubetinget kunne brukes eller påberopes av et tyrannisk statsstyre, noe som gikk imot Paulus i Rom. 13:1-7 at man skal lyde enhver øvrighet, fordi den er innsatt av Gud. Med bakgrunn i sitt Luther-materiale fremholdt Berggrav at det er bare *ett regiment* eller regime, og det er Guds regiment. Berggrav avviste dermed statens rett til å binde samvittigheten: "Over sjelene kan og vil Gud ikke la noen regjere uten ham selv alene." (WA 11.262.7) og "Over alle rettsbud og over all makt står Gud, slik som han i sitt ord taler i vår samvittighet" sa Berggrav i 1941. (Voksø s. 97)

Disse formuleringene var også svært nyttig materiale i forbindelse med den senere utarbeidelsen av *Kirkens Grunn*.

Da var også biskop Eivind Berggravs tid i det vesentligste over når det gjaldt de virkelig store motstandssakene. De tyranniske kreftene han kjempet imot i to år, hadde tilsist ikke annet enn det enkleste og sjofleste middel å ty til: Å fjerne ham, arrestere ham og sperre ham inne, uten lov og dom, i de tre årene krigen deretter varte. Men slik ble han også selv fortsatt stående som et levende symbol mot krig og nazistenes overgrep.

7.0. Kilder

Trykte kilder

Austad, Torleiv: *Kirkens Grunn*
(Luther Forlag, Oslo 1975)

Balling, J.L. og Lindhardt, P.G. : *Den nordiske kirkes historie*
(Nyt Nordisk Forlag, København 1945 og 1967)

Bech, Birgitte: *Religionspsykologi - et grænseland*
(Forlaget systime A/S, Herning 1989)

Berggrav-Jensen, Eivind: *Krigerliv og religiøsitet*
(Steen'ske Bogtrykkeri og Forlag, Kristiania 1915)

Berggrav, Eivind: *Religionens terskel*
(H. Aschehoug & Co., Kristiania 1924)

Berggrav, Eivind: *Spadestikk i kirkegrunn og kulturmark*
(H. Aschehoug & Co., Oslo 1929)

Berggrav, Eivind: *Legeme og sjel i karakterliv og Gudsliv*
(H. Aschehoug & Co., Oslo 1933)

Berggrav, Eivind: *Da kampen kom - noen blad fra startåret*
(Land og Kirke, Oslo 1945)

Berggrav, Eivind: *Staten og mennesket* (SM)
(Land og Kirke, Oslo 1945)

Berggrav, Eivind: *Norske kirkeprofiler*
(Land og Kirke, Oslo 1946)

Berggrav, Eivind: *Forgjeves for fred vinteren 1939-40*
(Forlaget Land og Kirke, Oslo 1960) Anm.: Forfatterens datering: Mars 1942

Berggrav, Eivind: *Religionen og vi*
(Forlaget Land og Kirke, Oslo 1960)

Berggrav, Eivind: *Front fangenskap flukt 1942-1945*
(Forlaget Land og Kirke, Oslo 1966)
Anm.: Forfatterens datering: "Vågåmo sommeren 1949"

Christensen, Chr. A.R. og Engen, Hans (norsk utgave): *Verden siden 1939*
(H. Aschehoug & Co., Oslo 1948)

- Christie, H.C.: *Den norske kirke i kamp*
(Land og kirke, Oslo 1945)
- Christophersen, H. O.: "Av nød til seir"
(Grøndahl & Søn Forlag A/S, Oslo 1977)
- Churchill, Winston S.: *Blod, svette og tårer - taler 1938-1942*
(J.W. Cappelens forlag, Oslo 1946)
- D'Almeida, Fabrice: *Med pisk og champagne*
(Dinamo Forlag, Oslo 2006)
- Dibelius, Otto: *I kamp for evangeliet*
(Lutherstiftelsen, Oslo 1962)
- Fjellbu, Arne: *Minner fra krigsårene*
(Land og Kirke, Oslo 1946)
- Furre, Berge: *Vårt hundreår. Norsk historie 1905-1990*
(Det Norske Samlaget, Oslo 1991)
- Gleditsch, Kristian: *Foran en ny verdenskrig*
(Fram Forlag, Oslo 1935)
- Gran, Bjarne og Hoff, Truls (overs.): *Til bords med Hitler*
(J.W. Cappelens forlag, Oslo 1954)
- Grimnes, Ole Kristian: *Hjemmefrontens ledelse*
(Universitetsforlaget, Oslo 1977)
- Haffner, Sebastian: *Notater om Hitler*
(Gyldendal Norsk Forlag, Oslo 1979)
- Heiene, Gunnar: *Eivind Berggrav. En biografi*
(Universitetsforlaget AS, Oslo 1992)
- Heling, Arnd: *Die Theologie Eivind Berggravs im norwegischen Kirchenkampf*
(Neukirchener Verlag GmbH, Neukirchen 1992)
- Heydemann, Günther og Kettenacker, Lothar: *Kirchen in der Diktatur*
(Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1993)
- Hofsten, Greta m.fl.: *Kristne i politisk kamp*
(Forum for kristne sosialister, Oslo 1979)

- Hägglund, Bengt: *Teologins historia*
(Liber, Malmö 1981)
- Høidal, Oddvar: *Quisling - en studie i landssvik*
(Universitetsforlaget AS, Oslo 1988, revidert utgave: Orion Forlag AS, Oslo 2002)
- Johansson, Torbjörn (red.): *Dietrich Bonhoeffer*
(Församlingsförlaget, Göteborg 2007)
- Kolsrud, Ole: *En splintret stat. Regjeringskontorene 1940-1945*
(Universitetsforlaget AS, Oslo 2004)
- Kravalova, Marta: *Berggrav Kirken og Staten*
"Master of Philosophy in Contextual Theologi"
(Masteroppgave v/ Det teologiske fakultet, Universitetet i Oslo 2000)
- Krohn-Hansen, Wollert: *Den brente jord - Dagboksfortegnelser fra krigen og kirkekampen i Nord-Norge* (H. Aschehoug & Co., Oslo 1945)
- Lindberg, Lars; Nilsson, Gert; m.fl.: *Modern svensk teologi*
(Verbum Förlag AB, Stockholm 1999)
- Lundström, Ragnvald (hovedredaktør): *Krigen 1939-1945*
(Tiden norsk Forlag, Oslo 1946)
- Luther, Martin: *Verker i utvalg. Bind III*
(Gyldendal Norsk Forlag A/S, Oslo 1980)
- Molland, Einar: *Fra Hans Nielsen Hauge til Eivind Berggrav*
(Gyldendal Norsk Forlag, Oslo 1951)
- Montgomery, Ingun og Larsen, Stein Ugelvik: *Kirken, krisen og krigen*
(Universitetsforlaget, Bergen 1982)
- Niemöller, Martin: *Fra undervandsbaad til prædikestol*
(P. Haase & Søns Forlag, København 1939)
- Niemöller, Martin: *Vom U-Boot zur Kanzel*
(Martin Warned Verlag, Berlin 1934)
- Niemöller, Martin: *Martin Niemöllers siste 28 prekener*
(Gyldendal Norsk Forlag, Oslo 1939)
- Norrman, Ragnar: *Quislingkyrkan - Nasjonal Samlings kyrkopolitik 1940-1945*
(Norma, Skellefteå 1998)

Piekalkiewicz, Janusz: *Den annen verdenskrig (1) Opptakten: Aldri mer krig*
(Norsk Peter Asschenfeldt A/S, Oslo 1987)

Retterstøl, Nils: *Store tanker, urolige sinn*
(N.W. Damm & Søn A/S, Oslo 2004)

Ruge, Otto: *Felttoget - General Otto Ruges erindringer fra kampene april- juni 1940*
(H. Aschehoug & Co., Oslo 1989)

Schjelderup, Kristian: *På vei mot hedenskapet*
(H. Aschehoug & Co., Oslo 1935)

Scholder, Klaus: *The Churches and the Third Reich*
(SCM Press Ltd., London 1987)

Schübeler, Ludwig: *Kirkekampen slik jeg så den*
(Lutherstiftelsens Forlag, Oslo 1945)

Skodvin, Magne: *Norsk historie 1939-1945*
(Det Norske Samlaget, Oslo 1991)

Vogt, Benjamin: *Mennesket Vidkun og forræderen Quisling*
(H. Aschehoug & Co., Oslo 1965)

Voksø, Per (red.): *Eivind Berggrav - Brobygger og kirkeleder 1884-1984*
(Gyldendal Norsk Forlag A/S, Oslo 1984)

Tidsskrift

Kirke og Kultur (KoK)
Årgangene 1927, 1928, 1933, 1935, 1939, 1940, 1941, 1950, 1959.

Utrykt kilde

Riefensthal, Leni: *Triumph des Willens*
(film Tyskland 1934)

8.0. Vedlegg

Vedlegg I

Dokumentet fra Bekjennelsessynoden for den Evangeliske kirke
i den preussiske union. Oversatt av Eivind Berggrav:

Berlin - Dahlem 5. mars 1935.

Fra Bekjennelsessynoden for den Evangeliske kirke i den preussiske union.

TIL MENIGHETENE.

*Vi ser vårt folk stå foran en dødelig fare. Denne fare er en n y r e l i g i o n .
Kirken har efter sin Herres befaling å våke over at Kristus får den ære som
tilkommer ham som er verdens dommer. Kirken vet at den står til ansvar hvis
det tyske folk ikke blir advaret når det vender sig bort fra Kristus.*

I.

Det første bud sier:

JEG ER HERREN DIN GUD. DU SKAL IKKE HA ANDRE GUDER ENN MIG.

*Vi kan alene adlyde dette bud i troen på Jesus Kristus, den for oss korsfestede
og gjenopstandne Herre. Den nye religion er oprør mot det første bud.*

1. I den blir en rasemessig og folkebunden verdensanskuelse gjort til religion.
Blod, rase, folk, ære og frihet blir ***avguder***.
2. Når denne nye religion forlanger tro på det "evige Tyskland", setter den sig
i steden for troen på vår Herres og frelsers evige rike.
3. Denne fantasi-tro gjør sig en gud efter menneskers vesen og billede.
I den ærer, rettferdiggjør og frelser mennesket sig selv. Slikt avguderer har ikke
noget med positiv kristendom å gjøre. Det er ***anti-kristendom***.

II.

Stillet ansikt til ansikt med denne religions fristende fare er

det vår plikt i troskap mot vår kirkes kall å bevidne overfor stat og folk:

1. Staten får sin høihetsrett og sin makt gjennom Guds nådige bud og orden som setter grensene for all menneskelig autoritet og gir den dens grunnlag.
Den som i Guds sted setter blod og rase og folk som skapere av statens autoritet, undergraver staten.
2. Den jordiske rett fornektet sin himmelske dommer og beskytter, og staten selv mister sitt kall og sin fullmakt hvis den lar seg beklæde med et evig rikes verdighet og gjør sin autoritet til den øverste og den avgjørende på alle livets områder.
3. Lydig og takknemlig anerkjenner kirken statens autoritet slik som den er begrunnet og begrenset i Guds ord. Derfor kan kirken ikke bøye seg når man vil binde samvittighetene med et ***totalitets-krav*** som det den nye religion utstyrt staten med. Bundet i Guds ord må kirken erklære at Kristus alene er Herre.
Kristus er den eneste som har makt til å binde og løse samvittighetene:
Ham er gitt all makt i Himmel og på jord.

III.

Kirken har etter sin Herres befaling å forkynne for alle folk evangeliet om nåden og herligheten i Jesus Kristus.

1. Derfor har kirken ikke lov til å la seg fortrenge fra offentligheten og inn i privatfromhetens kroker; i en selvtilstrekkelighet (Selbstgenügsamkeit) vilde den være utro mot sitt oppdrag.
Endog ansikt til ansikt med voldelig makt kan kirken ikke opphøre å forkynne det vidnesbyrd som er den gitt.
2. I all tale og ferd har kirken å gi Gud alene æren. Derfor må den verge seg mot at dens liv verdsliggjøres, dens søndag vanhelliges, dens fester avkristnes.
3. Jesu Kristi oppdrag forplikter kirken i ansvaret for den nuværende og de kommende slekter når det gjelder en i skriften grunnlagt oppdragelse av barn og ungdom. Kirken må beskytte sine lemmer, de som er døpt i den treenige Guds

navn, fra en verdensanskuelsesundervisning i religionsform som opdrar dem til troen på en ny mytus og skyver tilside og ødelegger den hellige skrift, det gamle og det nye testamente.

4. Kirken ber at Guds navn må bli hellig hos oss, at hans rike må komme, at hans gode og nådige vilje må skje også i vårt folk og vår stat. I troen på syndernes forlatelse nedber vi over folk og øvrighet Guds og vår Herres Jesu nåde som forbarmer sig over alle som frykter ham. Derfor må kirken holde fast på den forbønn og den takk for øvrigheten som Guds ord befaler oss å bære frem og våke over at der ikke istedet kommer en religiøst farvet forherligelse av jordiske makter og deres bedrifter.

Enhver ed avlegges for Guds åsyn og stiller oss til ansvar for Gud i alt som vi dermed forplikter oss til. Eden har derfor sin begrensning deri at det ene og alene er Guds ord som binder oss ubetinget.

Bundet i Guds ord roper kirken sine lemmer op til lydighet, innsats og offer for stat og folk. Den roper varsko mot å gi sig et avguderi i vold som setter oss under Guds vrede og dom.

VI SKAL OVER ALLE TING FRYKTE OG ELSKE GUD, OG SETTE ALL VÅR LIT TIL HAM ALENE.

(KoK 1935 s. 197-199)

* * *

Vedlegg II

Trosbekjennelsen fra Schwaner's "Germanerbibel" (1935).

Oversatt av Kristian Schjelderup.

”Jeg tror på mennesket, den stormektige herre over
alle ting og makter på jord.

Jeg tror på tyskeren, Guds elskede annen sønn, sin egen herre,
som blev undfanget under Nordens himmel, født mellem Alpe og havet,
pint under papister og mammonister, baktalt, slått og gjort elendig,
dømt til helvede av alle slags djevler,
opstod alltid på nytt fra statlig og folkelig død,
opfor til Eckeharts, Bachs og Goethes åndelig-sjelelige verden,
sitter med sin bror fra Nasaret ved den eviges høire hånd,
hvorfra han skal komme igjen for i sin tyske frelserart
å dømme de levende begravne og de døde.

Jeg tror på menneskehetens gode ånd, en hellig fremtidskirke,
samfundet av alle med alvorlig, ren og selvløs streben,
utjevning av all urett, gjenfødelse av den fullkomne
og et liv som er evig både i fortid og fremtid.

Amen.”

(Schjelderup s. 9-10)